

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський державний екологічний університет

В.А. Нагайник

Конспект лекції

**„ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.
УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ”**

з дисципліни „Історія України”.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський державний екологічний університет

В.А. Нагайник

Конспект лекції

**„ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.
УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ”**

з дисципліни „Історія України”.

(Для студентів I-х курсів університету денної
і заочної форм навчання та всіх напрямів підготовки).

Одеса
„Екологія”
2009

ББК 63.3 (4 Укр)
Н 16
УДК 94(477)

Конспект лекції присвячений одній з актуальних в науково-історичному і політико-державному відношенні тем, бо нині, коли розбудовується незалежна Українська держава, надзвичайно глибокий інтерес викликають державницькі традиції нашого народу. Цій темі додав ще ширшого звучання затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 травня 2008р. № 739-р „План підготовки та відзначення 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.”.

Зважаючи на досягнення вітчизняної і зарубіжної історичної науки, в конспекті передусім характеризується неоціненна історична роль гетьмана Б.Хмельницького і всього десятиліття, званого Хмельниччиною, для українського народу. Саме ж Б.Хмельницький очолив Визвольну війну (Національну революцію), у перебігу якої відбудував вільну державу на українських землях, що були цілих 300 років до нього під пануванням Литви і Польщі (з 1569р. Речі Посполитої), добився визнання Європою Української держави як суб'єкта міжнародного права. Через нестачу власних сил, для збереження і гарантованого подальшого творення Української держави він пішов на союз з Росією, котрий в тих історичних умовах був єдино прийнятним і цивілізаційно природним.

Сьогодні як політична еліта, так і трудовий народ соборної й незалежної України, бажаючи мати по-справжньому демократичну, соціальну і правову державу, повинні поважати вибір наших славних, великих предків, пам'ятати історичну правду, все те, чому історія нас вчить, враховувати її уроки.

Для студентів перших курсів університету всіх напрямів підготовки.

Рецензенти:

І.В.Бубнов, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства та соціальних наук ОДЕКУ;

Л.І.Кормич, доктор історичних наук, професор, академік АПН, завідувач кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Друкується за рішенням Вченої ради Одеського державного екологічного університету,
протокол № від 2009р.

© В.А.Нагайник, 2010
© Одеський державний
екологічний університет, 2010

ПЕРЕДМОВА

Нинішня незалежна Україна базується на здобутому впродовж віків історичному досвіді боротьби нашого народу за державність, яка мала не тільки світлі, а й дуже тяжкі, навіть трагічні часи. Ще в IX ст. на сучасних українських землях (і російських, і білоруських) склалася держава Київська Русь. Створивши багату матеріальну і духовну культуру, ця держава досить швидко зайняла провідні позиції в світі. Досягнувши своєї могутності й у військовому відношенні, вона протягом кількох століть могла гарантувати обороноздатність східнослов'янських земель, відвернути загрозу фізичного знищення давньоруського народу різними кочівниками (печенігами, половцями та ін.), а також постійно закривати собою від їхньої навали як православну, так і всю християнську цивілізацію Європи. Та проіснувала Київська Русь лише до 40-х рр. XIII ст. і впала під безпощадно-жорстокими ударами 150-тисячної монголо-татарської кінноти. Отож, предки українського народу одержали *повчальний на віки вічні для нащадків урок*: саме чвари своїх князів поглиблювали процес феодальної роздробленості й ослабляли країну, а тому в її межі частіше стали вторгатися вороги. Монголо-татарські орди врешті-решт зруйнували державу Київську Русь, сплюндрували її квітучу культуру, високорозвинене ремесло, винищили або забрали в рабство значну частину населення.

Відлік української державності почався в Київській Русі, а першим спадкоємцем її традицій і культури стало навіть за монголо-татарського панування Галицько-Волинське князівство, оскільки Золота Орда не змогла його остаточно зруйнувати. Галицько-Волинське князівство перетворилося в опору української державності. У ролі держави воно, оволодівши великою частиною спадщини Київської Русі, цілий вік захищало Україну-Русь від передчасного завоювання.

Однак у 40-х рр. XIV ст. Галицько-Волинська держава, знекровлена монголо-татарським лихоліттям, украй ослабла і всі її землі були загарбані сусідніми країнами. Буковина, яка раніше входила до складу Галицько-Волинської держави, завойована Угорським королівством (Закарпаття ж Угорщина захопила ще у 2-й пол. XIII ст.). У 1359р., коли із складу Угорщини виділилося Молдавське князівство, Буковина опинилася під його владою (у 1-й пол. XVI ст. вона разом з Молдавією потрапила під владу Османської імперії; тоді ж українські землі Причорномор'я і Приазов'я підпали під владу Кримського ханства і його сюзерена Османської імперії).

У 40-х рр. – 2-й пол. XIV ст. найбільша частина українських земель – Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина і Переяславщина була підкорена силою або шляхом дипломатичних комбінацій Великим

князівством Литовським; Галичина – загарбана Польським королівством. Спочатку ще ніколи небувалих для себе матеріальних і духовних цінностей силоміць добула на українських землях Литва, але більш чисельніша й агресивніша польська шляхта поступово витіснила литовців з українських земель. *Вдаючись до військового тиску на Литву та дипломатичних угод і до такої з них наостанку, як Люблінська унія 1569р. (угода про об'єднання Польщі й Литви в одну державу – Річ Посполиту), вона визначила найбільші українські землі як головний об'єкт своєї експансії.* Наступ уряду, магнатів і шляхти Речі Посполитої на українські землі з метою ополячення й окатоличення (в результаті Берестейської церковної унії 1596р. замість православної церкви створювалась уніатська /греко-католицька/), з одного боку, та економічного визиску і соціального гноблення (у 1588р. селян було цілковито закріпачено), – з другого, *викликав опір українського народу.*

У XV-XVI ст. найпростішою формою боротьби проти феодално-кріпосницького гніту були *втечі* селян від поміщиків, які часто супроводжувалися підпаленням маєтків, а інколи й вбивством окремих гнобителів. Одночасно з втечами селяни вступали й у *відкриту збройну боротьбу* з ненависними експлуататорами-феодалами. За різних причин, передусім через стихійність, перші масові селянські виступи XV - 1-ї пол. XVI ст. були придушені королівськими військами. Нестерпне феодално-кріпосницьке і національно-релігійне гноблення, а також пекуча необхідність захисту своїх земель від постійних спустошливих набігів турків і кримських татар призводило до того, що селяни і бідні міщани тікали від панів і оселялися в Середньому Подніпров'ї. Втікачі називали себе *козаками*, а їхнім організаційним центром за Дніпровськими порогами згодом стала *Запорізька Січ – зародок нової української (козацької) державності.* В умовах польсько-литовського панування на українських землях *Запорізька Січ як православно-християнська козацька республіка* перетворилася там на національний оазис з незалежним від Речі Посполитої *самоврядуванням.*

Вже в останній чверті XVI ст. Запорізька Січ являла собою опорну базу рішучої відсічі турецько-татарським агресорам і політичний центр українського народу в боротьбі проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Непереносний *польський колоніальний гніт* дедалі посилював як *антифеодалну*, так і *національно-визвольну боротьбу українського народу*, а *основною рушійною силою* цієї боротьби стало *козацтво.* Запорізька Січ на о. Томаківка була базою *першого великого козацько-селянського антишляхетського повстання 1591-1593рр.* під проводом гетьмана Криштофа Косинського. Це повстання і наступне за ним велике козацько-селянське повстання 1594-1596рр. проти феодалного і

релігійного гноблення та іноземного поневолення на чолі з талановитим проводирем Северином Наливайком, незважаючи на поразку, сприяли накопичуванню досвіду боротьби, служили прикладом для визволення народу, прискорювали процес формування національної самосвідомості.

Боротьба народних мас досягла особливої гостроти у перші десятиліття XVII ст. Посилилися покозачення українського населення, втечі на Січ. Запорізьке козацтво, зростаючи кількісно, стало могутньою військовою силою. На Січі гартувалися ватажки народних повстань проти магнатсько-шляхетського і феодально-кріпосницького гноблення, керівники походів проти турецько-татарських агресорів. Там же сформувався як великий полководець і був обраний гетьманом П.Сагайдачний. Спрямовуючи всю свою енергію й знання на боротьбу з султанською Туреччиною та Кримським ханством, він враховував те, що доки козаки поступаються силою Речі Посполитій, правильним буде йти на компроміси з її урядом. Він уміло використовував потреби польського уряду в могутній силі козаків для щоразу більшого визнання самостійності Війська Запорізького, яке всупереч установленим реєстром в кілька тисяч чоловік, при необхідності досягало 40 тис. чоловік. Отже, П.Сагайдачний першим з козацьких проводирів робив реальні кроки до утвердження української державності. За часів його гетьманства козацьке військо перетворилося в регулярну, відмінно навчену і сучасно озброєну силу.

У подальшому пройшла значна хвиля козацько-селянських повстань проти колоніального панування Речі Посполитої під проводом гетьманів М.Жмайла 1625р., Т.Федоровича (Трясила) 1630р., І.Сулими 1635р., П.Бути (Павлюка) 1637р., Я.Острянина (Остряниці) 1638р., Д.Гуні 1638р. Хоча ці народні повстання зазнали поразки, все ж вони залишили глибокий слід у національному українському житті, бо підготували нові сили для вирішальної битви українського народу з польськими поневолювачами у Визвольній війні, що об'єктивно визрівала і в середині XVII ст. вибухнула під проводом Б. Хмельницького.

В даному ж конспекті лекції поставлено за мету розкрити причини, рушійні сили, цілі, характер, основні етапи Війни українського народу (Національної революції) середини XVII ст. проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, проаналізувати устрій та розвиток створеної у перебігу революційної війни Української козацької держави. Приділити увагу Переяславській Раді і Переяславсько-Московському договору 1654р., їх наслідкам та історичному значенню, внутрішній і зовнішній політиці Української держави Б.Хмельницького до і після об'єднання її з Росією. Глибоке вивчення проблем Української революції середини XVII ст. дуже важливе в нинішній час, коли розбудовується незалежна Українська держава і надзвичайно глибокий інтерес викликають державницькі традиції нашого народу.

1. Причини, рушійні сили, цілі і характер Війни українського народу середини XVII ст. проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої

У нинішніх умовах подальшого зміцнювання нашої суверенної, незалежної держави проблеми історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького викликають величезний інтерес громадськості. Адже передусім йдеться про державні традиції українського народу. Віками ж український народ вів героїчну боротьбу за соціальне і національне визволення з-під ярма завойовників – держав-агресорів, за відновлення своєї державності.

Визвольна війна українського народу вибухнула в результаті *глибоких соціально-економічних, національно-релігійних і політичних причин*. До середини ХУІІ ст. у різних сферах українського суспільства вкрай загострилися протиріччя, породжені існуючим пригнобленим становищем України під владою магнатсько-шляхетської Речі Посполитої.

Глибокі протиріччя склалися в *соціально-економічній сфері*. На насильно загарбаних і колонізованих широких земельних просторах Правобережжя, а також Лівобережжя (Полтавщини, Чернігівщини), де виростили безмежні латифундії таких польських та українських (ополячених і окатоличених) магнатів, як Конецпольські, Потоцькі, Калиновські, Замойські, Пісочинські, Вишневецькі та ін., працювало в кабальних умовах закріпачене українське населення. Земельному магнату О.Конєцпольському в різних воєводствах належало 18,5 тис. селянських дворів, Г.Калиновській – 2,8 тис., Т.Замойському – 3,9 тис., Я.Вишневецькому – більше 7 тис. дворів, а князям Вишневецьким належала майже вся Полтавщина з 40 тис. селянських і міських дворів. Кожному з цих та багатьох інших магнатів також належали сотні міст і містечок.

Зростання магнатського і шляхетського землеволодіння в Україні супроводжувалося подальшим збільшенням селянських повинностей. Крім виконання панщинних повинностей, українські селяни зобов'язані були постачати панський двір хлібом, птицею, яйцями. Магнати і шляхтичі збирали з селян гроші і при оформленні шлюбу, і при одержанні спадщини. Селян примушували молоти хліб лише на панському млині, користуватися тільки панською кузнею, і купувати горілку й пиво виключно в панській корчмі. Особливо тяжким було становище селян в маєтках, що здавалися в оренду купцям, лихварям, шляхтичам. Прагнучи за короткий термін з лихвою повернути орендну плату, орендатор по-хижацькому експлуатував маєток і нерідко доценту спустошував господарства селян. Щоб відвернути втечу кріпаків, орендарі часто

висилали селян на роботу в кайданах і тижнями не відпускали їх із маєтків. Життя і майно селянина перебувало у повному розпорядженні феодала. Французький інженер Г.де Боплан, який прожив в Україні 17 років відзначав, що селяни там надзвичайно бідні, вони змушені віддавати своєму панові все, що той захоче; їх становище гірше, ніж становище галерних невольників. Магнати і шляхтичі називали українських селян бидлом, тобто скотом. За найменшу непокірність селянин міг бути жорстоко покатованим. Непокірних пани наказували вішати і саджати на кіл. Магнат О.Конецпольський наказував своїм підданам нещадно розправлятися з повсталими селянами: «Ви повинні карати їх жінок і дітей та будинки їх знищувати, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж розплоджувалися зрадники його королівської милості й Речі Посполитої».

Тяжким було становище й українського козацтва. Так, основна маса козаків-реєстровців була незадоволена режимом, заведеним після погрому козаччини в 1638р. Козаки були позбавлені права обирати полковників і старшого реєстру. Призначені королівськими урядовцями для реєстрових козаків замість виборної старшини полковники з-поміж шляхти держали козаків в залізних руках: експлуатували бідних козаків, займалися лихварством. В свою чергу такі полковники призначали сотників. Реєстрові козаки скаржилися, що хабарництво полковників і сотників не знало меж. Полковники примушували козаків-реєстровців виконувати певні роботи на свою користь, що козаки справедливо розцінювали як наступ на свої привілеї. Особливо обурювало козаків зменшення реєстру (реєстровців було всього 6 тис.), тому за межами реєстру опинилося багато «козаків з діда-прадіда». Щоб контролювати Запорізьку Січ, козаків якої взагалі польський уряд оголосив поза законом, була знову споруджена фортеця Кодак, одна з найкраще уфортифікованих і споряджених на колонізованих українських землях в Речі Посполитій. Біля цієї фортеці, котра прикривала рух по Дніпру, королівські комісари стягували з козаків різні мита. Наприклад, вони брали кожну десяту рибіну з тих, що були виловлені козаками в пониззі Дніпра. На самій Січі залога з реєстровців і жовнірів стояла так, щоб ні одна козацька чайка не могла просмикнутися в Чорне море. Козаків, не взятих до реєстру (так званих «випищиків»), обертали в холопів. Кругом виростали фільварки й замки магнатів і шляхтичів; у козаків, що мешкали поблизу них, місцеві королівські власті відбирали хутори, левади, луки, млини й стави, вимагали чиншів, десятин, усяких данин і податків, віднімали у козаків польову здобич, гнали козаків та їх жінок на різні види робіт.

Польські колонізатори чинили перешкоди українським міщанам при вступі до цехів, а також у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею, внаслідок чого в економічному житті великих міст головну роль почали відігравати поляки. Ця політика приховувала в собі небезпеку усунення

(відсторонення) українців від магістрального розвитку нової цивілізації (в якій провідну роль відіграло місто) і загрозу ж в майбутньому замикання українців у сфері середньовічного села, а від того і перетворення їх у “селянський народ” та ще й закріпачений польськими панами. Однак слід підкреслити, що ці прагнення і дії польських гнобителів вступали в непримиренні протиріччя з особливо виразними виявленнями нової цивілізації в сільськогосподарському виробництві Півдня України. Адже формування козацької верстви населення супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства, подібного в майбутньому до фермерського. Саме у запорізьких козаків їх зимівники-хутора, що поступово перетворилися в багатогалузеві господарства, орієнтовані на ринок, були першими в Європі господарствами, тип яких у наш час називається фермерським. Та протиріччя між ними і наступаючим панщинно-фільварковим господарством, що ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина, ставало однією з головних причин вибуху Визвольної війни в 1648р. Козацтво виробило такі принципи соціальної організації, які докорінно відрізнялися від тих середньовічних суспільних відносин, що тоді існували і вступили в антагоністичні протиріччя з ними. Курс же польського уряду на ліквідацію козацтва як соціальної верстви не міг не викликати його збройного опору. Визвольна війна породжена надзвичайно швидкими темпами росту соціально-економічної експлуатації селян, міщан і козаків та закріпаченням ще відносно вільного населення південного і, вже у більшій мірі, східного регіонів України.

У цій Польсько-Литовській державі (з домінацією Польщі) Україні і Білорусії відводилося місце *внутрішніх колоній*. Польською елітою тоді була сформульована імперська доктрина, у відповідності до якої захоплені українські землі визначалися такими, що належали Польщі, мов, раніше від неї відірвані, а потім законно повернуті. *Український народ не тільки позбавлявся історії незалежного державного розвитку, але й перспектив у майбутньому, бо території його проживання проголошувалися відвічними польськими землями*. Політика колонізаторів привела до денационалізації української еліти (князів, магнатів, шляхтичів). Напередодні Визвольної війни майже всі українські князівські родини ополячилися й окатоличилися. Особливо ревним католиком й захисником інтересів Речі Посполитої на українських землях показував себе Я.Вишневецький, який володів величезними масивами земель на Лівобережній Україні. Ось ця так звана українська еліта консолідувалася з польською елітою на платформі польської ж державницької ідеї.

Козацтво ж, ставши виразником українських національних інтересів, почало, особливо в 20-30-х рр. ХУІІ ст., набувати функції «носія української державності». На основі козацтва формувалася нова українська політична еліта, у якій зародилася державницька ідея в формі надання

певного політичного статусу перш за все Південному регіону. Політична еліта із козацтва визначила національні інтереси і сформувала цілі українського руху, розробила його політичну програму: створити свою національну державу, сформувати в ній новий соціально-економічний лад з козацькою, селянською, міщанською власністю на землю. Таким чином, в *політичній сфері* тодішньої України інтереси нашого народу прийшли до непримиренного протиріччя з інтересами польських колонізаторів.

Гострі протиріччя виникли в *національно-релігійній сфері*. Правлячі кола Речі Посполитої проводили узгоджений з Ватиканом курс на ополячування та окатоличування українського народу, зокрема, на насильницьке впровадження католицизму й унії, закриття православних церков, монастирів й конфіскацію їх земель і майна, примушування православних платити податки на утримання католицького духовенства і заборону їх священикам виконувати церковну службу і треби – релігійні обряди (хрестини, шлюби, панахиди тощо); православним не дозволялося займати будь-які посади, дискримінувалася українська мова й освіта. У тих умовах коли конфесіональне визначення (православний, католик тощо) ототожнювалося з національним (українець чи білорус, поляк і т.д.), така політика правлячих кіл Речі Посполитої об'єктивно набувала характеру *національного і релігійного гноблення* у відношенні до українців і білорусів. Коли ж почалася загострюватися національно-визвольна боротьба, польські каральні органи стали вдаватися до методів *етнічних чисток* (знищення українців тільки ж тому, що вони були українцями). Колоніальна політика Речі Посполитої була настільки жорстокою і послідовною, що до середини XVII ст. *виникла загроза геноциду українського народу*. У відповідь на це *росла національна свідомість українців*, утверджувалося переконання, що для них є величезна небезпечність з боку колонізаторів, адже ж поляки прагнуть «український бідний народ звести нанівець і зовсім викоринити», а від того і зміцнювалася рішучість знищити «панування ляхів», тобто поляків.

Спонукальні причини до визвольно-повстанських дій виникли і в *психологічній сфері*. Вони були породжені придушенням базових інстинктів. До них відносяться інстинкти свободи, вільності, самозбереження, самовираження тощо. З розвитком панщинно-фільваркової системи господарства на українських землях проходив процес втрати селянами, міщанами, козаками власності, а закріпачення призвело до позбавлення свободи; постійні репресії з боку польських державних структур, напади татар, турок придушували інстинкти, як індивідуального, так і групового самозбереження, самовираження успадкованих здібностей тощо.

Таким чином, до 1648 р. в Україні різко загострилися всі протиріччя, що виникли. *Національно-визвольна війна стала закономірно*

обумовленою, неминучою. Цілями її були: ліквідація магнатсько-шляхетського землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва, завоювання особистої свободи і права власності селян, міщан, козаків на землю; визволення України з-під влади Речі Посполитої й утворення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу аж до Вісли, де проходили державні кордони колишньої Київської Русі. Саме тоді *селяни, міщани, козаки, частина дрібної і середньої православної української шляхти, нижче православне духовенство (тобто переважна більшість населення)* втрачали терпіння колоніального гніту Речі Посполитої; вони готові були у відповідний час, момент виступити проти Речі Посполитої, щоб звільнитися від іноземного панування і зберегти себе як народ. Ці соціальні групи населення України незабаром перетворилися в *рушійні сили Визвольної війни. Головною ж її рушійною і керівною силою виступило козацтво.* Вище ж православне духовенство спочатку виявляло вагання і непослідовність у боротьбі за національне визволення. На жаль, деякі його представники ставилися лояльно до польської влади і мало співчували долі козацтва, а то й осуджували їх антипольські повстання. Так, ректор Київської колегії І.Старушич публічно вихваляв польських переможців під Куруковим (1625р.), і під Кумейками (1637р.) за те, що вони, мов, вгамували «козацьку рубелію» й «на милю устелили поле бездушним трупом козацьким». Переважна ж більшість шляхти (особливо великої), незалежно від віросповідання, все уніатське духовенство, окремі представники інших соціальних верств *зганьбили себе* служінням феодально-католицькій реакції. Війна, що почалася в 1648р., війна проти польського магнатсько-шляхетського панування в Україні носила *антифеодальний (буржуазний), загальнонародний, революційний, справедливий, національно-визвольний характер.* На чолі її став великий син українського народу Богдан Хмельницький.

2.Гетьман Б. Хмельницький та організоване й очолюване ним Українське військо

Богдан (по хрещеному батькові Зіновій) Хмельницький належить до діячів-велетнів української і світової історії. Минуло майже півтора десятка літ після відзначення незалежною Україною разом зі світовою спільнотою 400-річчя від дня народження цього національного героя, яке Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури проголошувала тоді роком гетьмана Богдана Хмельницького.

Богдан (Зіновій) народився 27 грудня 1595 р. (6 січня 1596 р. за н. с.) на х. Суботів поблизу Чигирини в сім'ї реєстрового сотника, дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького і козачки Анастасії

Федорівни з м. Переяслава. Дитячі і юнацькі роки Богдана прийшлися на період піднесення антифеодального і національно-визвольного руху українського народу, що перебував під колоніальним гнітом Речі Посполитої, а також посилення боротьби козаків проти агресії татар і турків. Богдан одержав ґрунтовну освіту: вчився в українській школі, потім – у Львівському єзуїтському колегіумі; вільно володів латинською, польською, турецькою, татарською та іншими мовами; прекрасно знав історію українського народу та історії всіх сусідніх народів, географію, поезику, юриспруденцію, військову справу, філософію, риторику та інші науки. З юних літ перебував на військовій службі. 1620 р. брав участь у війнах з Туреччиною і Кримом; в Цецорській битві (поблизу м.Ясс) взятий турками в полон (його ж батько загинув там смертю хороброго). Під час полону вивчив турецьку і татарську мови. Через 2 роки здійснив втечу і повернувся на х.Суботів. Незабаром його мати вийшла заміж за королівського жовніра і поїхала з ним. Богдан сам господарював на хуторі. 1625р. він одружився з переяславською козачкою Ганною Сомківною; вони мали 4 дочки і 3 сини.

Богдан часто й надовго відривався від господарського життя і йшов до запорізьких козаків, яким дуже потрібні були його військовий досвід, знання звичаїв турків і татар. Козаки обирали Богдана на відповідальні посади, доручали йому очолювати морські походи та відбивати набіги татар і турків. Згодом він став служити на старшинських посадах у складі реєстрового козацтва. Коли ж почалася нова хвиля народних повстань під проводом М.Жмайла 1625 р., Т.Федоровича 1630 р., І.Сулими 1635 р., П. Павлюка 1637р., Я.Острянина і Д.Гуні 1638 р., то Б.Хмельницький глибоко аналізував їх, а в 30-х рр. вже разом з усім козацтвом брав участь в народних повстаннях проти польських панів. З 1637 р. Б.Хмельницький став писарем Війська Запорізького реєстрового. Повний тривога і хвилювань життєвий шлях Б.Хмельницького сприяв розвитку в його характері таких рис, як воля, наполегливість, мужність і відвага. «У поведінці, – писав венеціанець Виміна, – він м'який і простий, і цим викликає до себе любов козаків, але, з іншого боку, він підтримує серед них дисципліну суворими карами». Польські пани знали про те, що Б.Хмельницький, за словами того ж Виміни, «був послідовником бунтівників Острянина і Гуні, учасником справи, за яку самі проводирі заплатили своїми головами, а він уникнув заслуженого покарання». Участь в цих повстаннях не пройшло, однак, безслідно для Б.Хмельницького. У 1638р. через причетність Б.Хмельницького до вищеназваних козацько-селянських повстань коронний гетьман М.Потоцький понизив його на посаді й призначив чигиринським сотником.

Добре знаючи настрій українського народу після поразки повстань 1637-1638рр., *Б.Хмельницький був впевнений в тому, що національно-*

визвольна боротьба буде продовжуватися. Про це яскраво свідчать слова Б.Хмельницького, сказані ним коронному гетьману О.Конецпольському у 1639р. під час огляду фортеці Кодак, яка вважалася твердиною польського панування над Україною. Коли О.Конецпольський вказав на Кодак, як на свого роду символ цього панування, Б.Хмельницький заявив: «Що збудовано рукою, можна рукою і зруйнувати».

У 1638, 1639, 1644-1645 рр. *Б.Хмельницький брав участь у дипломатичних акціях* як член козацьких делегацій до польського сейму і короля Владислава ІУ. 1645 р. *вів переговори з французьким послом* у Варшаві, потім їздив до Франції, уряд якої попросив допомоги козаків у війні з Іспанією. У квітні 1646 р. Б.Хмельницький в складі козацької делегації *вів переговори з польським королем Владиславом ІV*, котрий, запланувавши війну з Туреччиною, пообіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. та виділив гроші для будівництва 60 чайок. Польський сейм дізнався про це і прийняв рішення не підтримувати наміри короля щодо війни з Туреччиною. На той час вже у різних сферах українського суспільства визріли гострі протиріччя, породжені колонізаторською політикою ополячування і окатоличування українського народу, що супроводжувалася прямим фізичним насильством над ним. Змови й замаху стали готуватися і проти самого Б.Хмельницького. Ще в попередні роки польські власті неодноразово підсиляли до нього убивць. Потім сім'я Б.Хмельницького стала жертвою панського свавілля: польський шляхтич Д.Чаплинський під час відсутності Б.Хмельницького розграбував його х. Суботів, до смерті засік батогами його малолітнього сина й викрав жінку, з якою щойно овдовілий козацький сотник мав намір одружитися. Численні скарги до суду виявилися марними. Особиста трагедія не могла не вплинути на характер і настрої Б.Хмельницького. Проте, як справедливо зазначив видатний український історик В.Смолій, «вона не була головною. Майбутній керівник Визвольної війни не міг не бачити, що у подіях, які він пережив, своєрідно переломилася доля всього козацтва, позбавленого надійних гарантій, необхідних для збереження особистих прав і навіть власного життя».

Терористичні дії шляхти прискорили здійснення тих планів, що давно виношувалися Б.Хмельницьким і котрі відповідали сподіванням найширших верств українського народу. Коли чаша терпіння переповнилась і народ знову почав підніматися на боротьбу, *Б.Хмельницький твердо вирішив виступити організатором і проводирем його військових сил.*

Б.Хмельницький, спираючись на своїх друзів-однодумців, декілька місяців здійснював організаційну підготовку до збройного козацького повстання з розрахунком переростання його у всенародне. Коронний гетьман М.Потоцький вже у 1646р. називав Б.Хмельницького

«бунтівливою головою». Невдовзі він дізнався від зрадника із групи підготовки повстання, що, мов, Б.Хмельницький «бунтує козаків», тому негайно розпорядився схопити й заарештувати Б.Хмельницького. Польське командування в Україні почало вживати спішні заходи, щоб не допустити нового масового виступу. У той час чигиринський реєстровий полковник С.Кричевський, кум Б.Хмельницького, допоміг йому звільнитися з-під варти, і той разом з загоном вірних козаків, узявши з собою старшого сина Тимофія, подався на Запоріжжя. Це було в останній декаді грудня 1647р. Поповнюючись численними загонами збіглих селян і козаків *військо Б.Хмельницького швидко зростало*. Б.Хмельницький вважав, що для визволення всіх українських земель з-під влади Речі Посполитої й об'єднання їх в свою незалежну державу необхідно використати сили широких народних мас, *створити велике військо*. Отже, із вищеописаного видно, що Б.Хмельницький був широко відомий українському народу задовго до початку Визвольної війни.

30 січня 1648р. Б.Хмельницький організував на Січі успішну атаку позиції польського гарнізону, який тримав її під своїм контролем. Польські війська здрейфили й відступили. Залога реєстровців Корсунського полку приєдналася до Б.Хмельницького. *4 лютого 1648р. загальна козацька Рада вибрала Б.Хмельницького гетьманом Війська Запорізького*.

Обраний гетьманом Війська Запорізького Б.Хмельницький, не гаючи часу, почав звертатися через *видання і розповсюдження по всій Україні універсалів* до різних верств українського народу із закликами підніматися на спільну боротьбу проти польських колонізаторів. Він, зокрема, писав: «Прошу вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви – люди єдиного Бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю – рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри ... А якщо довідаєтесь або почувете від приїжджих чи прохожих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас».

Усюди в Україні виникали *повстанські загони селян і міщан, які оголошували себе вільними козаками*. Досвідчені й вправні *козаки-запорожці* стали складати *організуюче ядро Повстанського війська*, навколо якого згуртовувалися, об'єднувалися маси селян, міських низів, їх перші загони, котрих треба було добре озброїти й навчити уміло битися за свою волю (за свободу), власну державність і православну віру. З кожним днем на Січ продовжували прибувати повстанці з усієї України. Б.Хмельницький розгортав широкий масштаб військової діяльності по *формуванню полків і сотень Повстанського війська*, заготовці зброї, продовольства, фуражу тощо. Щоб хоч трохи урівняти свої військові сили, особливо в кавалерії, з могутніми військами Речі Посполитої і забезпечити

свій тил від турецько-татарських нападів і відвернути принаймні на найближчий час можливість зговору, змови польських і кримських феодалів, Б.Хмельницький вирішив поїхати до Бахчисараю на переговори з кримським ханом Ісламом-Гіреєм. Це він і здійснив разом із сином Тимофієм та найближчими соратниками. Б.Хмельницький зумів тоді укласти угоду із кримським ханом Ісламом-Гіреєм про участь у воєнних діях проти Речі Посполитої (правда, Б.Хмельницькому довелося залишити свого сина Тимофія заложником у Бахчисараї). Згодом кримський хан наказав перекопському мурзі Тугай-бею зі своїм 4-тисячним військом іти на поміч війську Б.Хмельницького.

Важливо підкреслити, що цей договір Б.Хмельницького з Кримським ханством мав не тільки воєнне, а й політичне значення. Б.Хмельницький розумів, що кримський хан – ненадійний, зрадливий і тимчасовий союзник, зацікавлений лише у воєнній здобичі й загальному послабленні всіх своїх північних сусідів. Проте він вважав необхідним підтримувати союзні відносини з Кримським ханством якомога довше або хоч до того часу, поки він завершить будувати собі велике народне військо. При цьому він все ж таки сподівався, що через певний час саме Російська держава вже буде в силі подати Україні пряму збройну допомогу. *У переддень Визвольної війни військо Б.Хмельницького вже налічувало 5 тис. чоловік.* Б.Хмельницький виявився одним із найталановитіших полководців свого часу в усьому світі. *Йому вдалося, починаючи з декількох тисяч, швидко сформувати, озброїти та постійно утримувати величезне Повстанське військо, яке в ході Національно-визвольної війни іноді сягало за 300 тис. чоловік.* Очоливши Визвольну війну, гетьман Б.Хмельницький з цим військом й згуртованою навколо себе цілою когортою визначних козацьких ватажків-полковників боровся проти кращих воєначальників Речі Посполитої і перемагав. Адже він був прекрасним знавцем військової справи; розумівся на стратегії і тактиці, вмів своєчасно скористатися фортифікаційними засобами, знав, коли залучати артилерію, козацьку піхоту, кавалерію, а коли слід перейти до оборони тощо. Великою перевагою гетьмана було й те, що він був досконально обізнаний з прийомами, котрі їх використовували на полі бою польські воєначальники.

3. Перші перемоги, подальші успішно виграні битви і невдачі в ході Національно-визвольної війни. Одні з найвидатніших і найближчих соратників Б.Хмельницького: М.Кривоніс, І.Богун, Д.Нечай

В ході Визвольної війни, або Національної революції, що почалася взимку і поступово розгоралася весною 1648р. саме із Запорізької Січі на Микитиному Розі (сучасний Нікополь Дніпропетровської обл.), можна виділити ряд періодів: перший – 1648р., другий – 1649-1653рр., третій –

1654-1655pp., четвертий – 1656-1657pp. У березні коронний гетьман М.Потоцький доповідав своєму королю про те, що полум'я там вже розгорілося, «що немає жодного села чи міста, в якому не лунали б заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів і орендарів». М.Потоцький з особливою тривогою констатував, що Б.Хмельницький підняв повстання «у зговорі з усіма козацькими полками і всією Україною». Польським магнатам і шляхті здумалося запобігти об'єднанню козацтва з селянськими і міщанськими загонами, в зародку придушити український визвольний рух, що почався. У квітні 1648р. розтривожений уряд Речі Посполитої послав проти повстанців в Україні 30-тисячну каральну регулярну армію (при 41 гарматі), очолювану великим коронним гетьманом М.Потоцьким і польним гетьманом М.Калиновським. В авангарді польської армії йшов 6-тисячний загін (2,5 тис. жовнірів й 3,5 тис. реєстрових козаків при 27 гарматах) на чолі з С.Потоцьким – сином коронного гетьмана і королівським комісаром реєстрових козаків Я.Шембергом. Одночасно вниз по Дніпру пливли реєстрові козаки разом з німецькими найманцями-піхотинцями (5,5 тис. чоловік) під командуванням старшин-шляхтичів І.Барабаша і І.Караїмовича; вони повинні були висадитися поблизу Кам'яного Затону й приєднатися до авангардного загону С.Потоцького. Слідом за авангардними військами рухалися у напрямку до Запоріжжя основні війська польської армії, попутно ведучи боротьбу з селянськими загонами.

Б.Хмельницький на початку Визвольної війни вже мав 6 тис. козаків-повстанців, а на допомогу йому незабаром була направлена 4-тисячна татарська кіннота Тугай-бея. Застосовуючи свою щойно вироблену тактику, український гетьман з повстанцями та кримськими татарами попрямував назустріч противнику, щоб не допустити об'єднання всіх ворожих сил і розгромити їх по частинах. Умілим, вправним маневром Б.Хмельницький примусив польську армію зайняти невідгідні позиції в урочищі Жовті Води (нині місто на Дніпропетровщині). 29 квітня 1648р. Б.Хмельницький оточив польські авангардні війська молодого С.Потоцького біля річки Жовті Води. Це перше збройне зіткнення змусило польські війська замкнутися, запертися в своєму таборі. Повстанці Б.Хмельницького протягом двох тижнів облягали укріплений табір поляків. Тим часом гінці Б.Хмельницького прибули до реєстрових козаків з метою підговорити їх приєднатися до повстанців. Оточений же авангард польської армії сподівався на допомогу реєстрових козаків, що пливли по Дніпру. Проте реєстровці через козацького сотника І.Ганжу виконали волю Б.Хмельницького перейти на бік повстанців. Для цього їм довелося розправитися зі своїми старшинами І.Барабашем, І.Караїмовичем та ін., які були прихильниками Речі Посполитої, і вибрати старшим Ф.Джеджалея (Джалалея). Після цього реєстровці разом з повстанцями

Б.Хмельницького 14-15 травня почали безперервно штурмувати табір С.Потоцького. Реєстрові козаки, котрі перебували з С.Потоцьким збунтувалися і також перейшли на бік Б.Хмельницького. 16 травня Б.Хмельницький повністю знищив авангард польської армії коло Жовтих Вод. С.Потоцький потрапив у полон, але скоро помер від тяжких ран. Взяті у полон всі воєначальники, жовніри, які залишилися в живих.

Через 10 днів під Корсунем (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області) відбулася велика битва, в якій Б.Хмельницький виявив себе видатним полководцем. Маючи цілком певні відомості про напрямок проходження військ 20-тисячної каральної польської армії, український гетьман завчасно розподілив 15 тис. козаків-повстанців на чотири частини під керівництвом черкаського полковника М.Кривоноса, подільського полковника І.Богуна, полтавського полковника М.Пушкаря й миргородського полковника М.Гладкого разом з 4 тис. кримських татар Тугай-бея, вибрав місце битви і зайняв зі своїми козаками, а також з кримськими татарами можливі шляхи відходу ворога (влаштував там ряд засідок-пасток). Затиснута в кліщі, польська армія за декілька годин була розбита наголову. Польські воєначальники, передусім обидва гетьмани М.Потоцький і М.Калиновський, 122 офіцери, 81 знатний шляхтич, а також більше 8,5 тис. жовнірів, взяті в полон і передані Б.Хмельницьким кримському хану замість плати за поміч (їх потім мали викупати з полону родичі за великі гроші). Поляки втратили всю артилерію (41 гармату з боєприпасами), дуже багато рушниць, 94 корогви, тисячі возів з продовольством, декілька тисяч коней.

В результаті блискучих перемог біля Жовтих Вод і під Корсунем значна частина України була визволена. Піднімався бойовий дух нашого народу, в ряди повстанців вливалися нові сили українського селянства, козацтва і міщан. Повсюдно виникали селянські і козацькі загони; селяни масами «покозачувалися».

Щоб продовжувати наступ повстанців в центральні райони України, Б.Хмельницький перемістив свій укріплений табір під Білу Церкву; як і раніше розсилалися гетьманські універсали із закликами до населення братися за зброю. З міркувань тактичного роду Б.Хмельницький через Тугай-бея передав полоненому коронному гетьману М.Потоцькому інформацію про *найважливіше завдання своєї програми – негайного створення до лінії Біла Церква – Умань удільної, з певними кордонами, держави*. А для цього він назвав вивід польських військ із України однією з головних вимог до Речі Посполитої. З цієї ж інформації видно, що Б.Хмельницький вже тоді сформулював *ідею створення національної державності*. Однак у той момент Б.Хмельницькому довелося лавірувати в політиці, адже раптом кримський хан Іслам-Гірей відмовився від участі

в подальших наступальних операціях повстанців Б.Хмельницького, а серед більшості реєстрового козацтва з'явилася думка вимагати від Б.Хмельницького тимчасового замирення з польським урядом. Тому Б.Хмельницький в середині червня відправив своїх послів до Варшави; у спеціальній інструкції в дещо пом'якшувальній формі викладені умови можливої угоди з польським урядом. У ті ж дні український табір під Білою Церквою захотів відвідати і, звичайно ж, відвідав кримський хан Іслам-Гірей. Проте і за тих умов Б.Хмельницький не припиняв вживати необхідні заходи для розгортання визвольної боротьби і формування на місцях національних органів влади. З цією метою він розсилав в різні регіони підрозділи, очолювані старшинами. Особливо швидко розгорівся визвольний рух в Лівобережній Україні.

Протягом червня 1648р. загони повстанців і козацькі сотні зайняли Лубни, Переяслав, Прилуки, Мену, Сосницю та інші міста. До середини липня, за винятком Чернігова і Стародуба, вся територія Лівобережжя була визволена від польського панування. Наприкінці липня повстанці оволоділи Стародубом, а на початку серпня під їх тиском впав Чернігівський замок, який захищався майже 2-тисячним гарнізоном.

У більш складних умовах розгорталася визвольна боротьба в Правобережній Україні і на західноукраїнських землях, де було багато міст-фортець з сильними гарнізонами. Київ визволив (наприкінці першої декади червня 1648р.) 3-тисячний загін козаків, направлений Б.Хмельницьким; козаків піддержали міщани. В червні повстали жителі Уманщини. Для керівництва ними Б.Хмельницький послав І.Ганжу. Загін І.Ганжі взяв штурмом Умань і швидко розрісся за рахунок селян в багатотисячне військо (тоді І.Ганжа був призначений уманським полковником). Це військо народний проводир двинув на польську шляхту Брацлавщини і незабаром взяв Бершадь, Ладижин, Тульчин, а також міста-фортеці Брацлав, Райгород, Немирів, Погребище та ін. Паралельно з ним діяли загони М.Кривоноса; перед цим М.Кривоніс за призначенням Б.Хмельницького керував повстанням на Поділлі; створене М.Кривоносом військо вже налічувало не менше 20 тис. чоловік; тепер воно брало участь у визволенні Брацлава, Немирова, Вінниці, Погребища, Ізяслава, Острога та інших міст.

Повстанський рух дуже посилювався після 22 червня, коли на Житомирщину вступив зі своїми шляхтичами-недобитками *жорстокий гнобитель, мучитель, кат українського народу, український і польський магнат (який зрікся православ'я і прийняв католицизм) Я.Вишневецький*. Прагнучи будь-якою ціною задушити народне незадоволення, князь Я.Вишневецький чинив звірські розправи над невинними селянами, міщанами і козаками. *Шлях війська князя Я.Вишневецького*, що пролягав із багатьох великих його маєтків в Лівобережній Україні з центром в Лубнах

(із так званої Вишневецьчини) на Правобережну Україну, де теж були його помістя, *всюди позначений шибеницями, кіллями (людей садовили на кіл), тисячами осліплених, обезголовлених, обезножених і обезручених людей*. Переслідуючи шляхту Я.Вишневецького, повстанські загони відкинули її за р. Случ й 22 липня захопили сильну фортецю Полонне (нині місто Хмельницької обл.). Вирішальні бої зав'язалися під Старокостянтиневом 26-28 липня; тут долю перемоги вирішили Уманський полк І.Ганжі та Білоцерківський полк І.Гирі. Зазнавши поразки, шляхта вимушена була поспішно відступити до Збаражу (нині місто Тернопільської обл.). Протягом серпня повстанці під керівництвом козацьких вожаків – посланців Б.Хмельницького визволили Клевань (нині смт Рівненської обл.), Рівне, Луцьк (нині центр Волинської обл.) та інші міста. Повстанський рух охопив Подільське і Руське воєводства. Великим успіхом подолян стало взяття 10 серпня резиденції коронних гетьманів в м. Барі (нині місто Вінницької обл.); піддана облозі найміцніша на Правобережжі фортеця в Кам'янці-Подільському (нині місто Хмельницької обл.).

Наприкінці серпня польський уряд завершив останні приготування до нового воєнного походу проти повстанських військ Б.Хмельницького. Поблизу с. Глиняни (нині смт Золочівського р-ну Львівської обл.) зібралось *100-тисячне польське військо (зі 100 гарматами і більше 100 тис. возів)*. Пани підготувалися на війну як на якийсь розкішний бенкет; вони *загрузили свій обоз всякими напитками, багатими, різноманітними наїдками та ін., щоб бенкетувати, гуляти в багатих убраннях з золотом і сріблом, наче у себе вдома*. На чолі нової польської армії стояли три магнати: повільний і випестуваний, викоханий в розкошах Д.Заславський, освічений латиніст М.Остроріг і 19-літній О.Конецпольський, котрих великий гетьман Б.Хмельницький саркастично, ущипливо-насмішкувато обізвав новими прозвищами – Периною, Латиною і Дитиною.

Дізнавшись про початок походу польської армії на Подніпров'я, Б.Хмельницький негайно закликав своє військо до зустрічного походу на захід. У *105-тисячного Повстанського війська Б.Хмельницького регулярне козацьке військо складало майже 40 тис. чоловік*. Вона поділялася на полки і сотні. На чолі повстанців стали М.Кривоніс, І.Богун, М.Гладкий, Ф.Джеджалей, М.Пушкар, М.Нестеренко, І.Гиря, Д.Нечай, С.-М. Кричевський, М.Небаба, І.Золотаренко та ін. На початку другої декади вересня військо Б.Хмельницького зупинилося під Пилявцями (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл. в 25 км на південний схід від Старокостянтинова). Військо Б.Хмельницького розташувалося двома укріпленими таборами: на правому березі р. Пилявки (Ікви) – основні сили війська, а на лівому – військо

М.Кривоноса; їх з'єднувала вузька загата (гребля) з шанцями (окопами й іншими польовими укріпленнями) та гарматами. Поки чекали військ від кримського хана, Б.Хмельницький провів ряд тактичних маневрів частиною своїх військ між Старокостянтиновом і Пилявцями. Коли ж 16 вересня поляки пішли до Старокостянтинова, то козаки стали мужньо обороняти укріплення міста, а вночі за наказом гетьмана несподівано припиняли держати оборону і залишали його. Б.Хмельницький почав заманювати польське військо до Пилявців; спрацювала також і дезінформація польського командування за допомогою розвідки. 19 вересня польська армія пішла до Пилявців і розмістилася табором на пагорках, в долинних місцях, в дещо заболоченому лузі. Б.Хмельницький, реально оцінивши співвідношення сил, виробив тактику активної оборони свого табору з наступним нанесенням противнику контрудару. 21 вересня почалися бої за загату і шанці на р. Пилявці (Ікві). Вирішальна битва відбулася 23 вересня, коли до військ Б.Хмельницького приєдналося 4-тисячне татарське військо. Українські війська атакували ворога з двох сторін – із табору Б.Хмельницького та із табору М.Кривоноса. Під час битви у польських гетьманів подалися нерви і вони кинулися тікати. Узнавши про це, шляхта почала вдаватися в паніку, викликав утечу всієї своєї армії. Козаки і їх союзники татари за декілька годин розбили ще недавно величезну і величну армію в пух і прах. Весь обоз – більше 100 тис. возів зі зброєю, різними військовими і продовольчими запасами, речами розкоші – дістався повстанцям. Пани, які врятувалися, тікали так стрімко, що деякі з них за два дні опинилися у Львові (біля 300 км). Перемога війська Б.Хмельницького в Пилявецькій битві надихала всіх українських повстанців і створила сприятливі умови для визволення західного регіону наших земель.

Внаслідок перемоги під Пилявцями сміливо піднімалося на боротьбу проти польського панства населення Галичини. Найпершим виступили жителі Каменки-Струмиловської (нині м. Кам'янка-Бузька Львівської обл.) і Сокаля (нині місто Львівської обл.), але їх повстання були придушені. Особливою активністю відзначалися міщани Городка, Судової Вишні, Яворова, Рави-Руської (на Львівщині), міщани і селяни Рогатина, Княгиничів, Отині (нині в Івано-Франківській обл.). В опорний пункт повстанців на чолі з С.Височаном перетворилося містечко Отиня; народний вождь зібрав 15-тисячне військо, поділив на полки, сотні і визволив від польських панів більшість міст і сіл Галичини. Підняли повстання також селяни Підляшшя і Холмщини. Після Пилявецької битви військо Б.Хмельницького поступово просувалося на захід по лінії Старокостянтинів – Базалія – Збараж – Тернопіль –Зборов –Глиняни – Львів. 6 жовтня Б.Хмельницький почав облогу Львова. 15 жовтня козаки М.Кривоноса взяли високий замок і тим самим прирекли місто на здачу.

Однак гетьман Б.Хмельницький, зважаючи на можливість розорення Львова татарським ханом, вирішив не ризикувати старовинним містом, а лише обмежився отриманим великим викупом і двинувся далі на захід. Протягом 6-24 листопада Б.Хмельницький вів облогу Замостя (нині м. Замосць в південно-східній Польщі), а окремі козацькі й татарські загони діяли на Холмщині, Люблінщині, біля р. Вісли; Річ Посполита опинилася на грані військової катастрофи. Проте Б.Хмельницький перемінив думку щодо взяття фортеці Замостя, хоч він міг її взяти без клопоту. Він відчув, що українські війська вже втомлені; до того ж в них зачастили епідемічні хвороби чуми, грипу, погано було з продовольством, теплим одягом і взуттям, з боеприпасами, порохом; це ж спостерігалось і серед союзників гетьмана – кримських татар. Б.Хмельницькому довелося думати вже не про продовження війни до переможного кінця, а про те, щоб знайти тактичний вихід із скрутного становища. Він навмисно затягував облогу Замостя, щоб тут діждатися відомостей про обрання нового короля, котрий, розуміється, повинен був негайно запропонувати перемир'я. Так і сталося: король Ян Казимир (обраний 17 листопада) запропонував гетьману Б.Хмельницькому перемир'я. Частина козацької старшини настійливо відмовляла гетьмана від перемир'я, але він пішов на перемир'я; а епідемія чуми, що наступала вимусила найбільш незговірливих погодитися на нього і на повернення в Подніпров'я.

Гетьман Б.Хмельницький відповів на прохання короля позитивно, припинив військові дії і вирушив зі своїм військом до Києва. *Козаки повернулися додому з перемогою, як герої. Під час тріумфального в'їзду через Золоті ворота до Києва, найпишнішу зустріч гетьману Б.Хмельницькому улаштували його жителі.* 2 січня 1649р. (23 грудня 1648р. по с. ст.) до Золотих воріт (головної брами Києва) вийшло незчисленно багато народу разом з Київським митрополитом С.Косовим і Єрусалимським патріархатом Паїсієм. Салютували гармати; студенти декламували похвальні вірші Б.Хмельницькому, *називаючи його «українським Мойсеєм», покликаним Богом вивести народ із «ляської неволі».* 6 січня 1649р. (27 грудня 1648р. по с. ст.) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври духовенство і старшина за участю городян ушановували Б.Хмельницького в день його народження; Єрусалимський патріарх Паїсій «відпустив гетьману гріхи», благословив його на боротьбу проти панування іноземних загарбників, *величаючи титулом «найясніший князь Русі-України», головою незалежної Української держави.*

20 лютого 1649р. почалися *переговори гетьмана з представниками польського уряду в Переяславі.* Польські дипломати привезли Б.Хмельницькому згоду короля на збільшення реєстру до 12 тис. козаків і скасування церковної унії. Цим самим уряд Речі Посполитої сподівався улаштувати козацтво і знову поставити його в свою залежність. Однак

ситуація вже докорінно змінилася; в розмовах з королівськими комісарами Б.Хмельницький підкреслював головне у своїй мислі, що український народ має право на створення своєї держави в етнічних кордонах проживання. На висловлені польським посольством пропозиції гетьман відповів коротко та експресивно: «Виб'ю із ляхської неволі народ весь руський ... А ставши на Віслі, скажу ... ляхам: сидіть, мовчіть ляхи». Б.Хмельницький визначив *кордони Української держави до Вісли*, де, на його ж думку, могла жити лише та польська шляхта, що визнавала владу Війська Запорізького. Ні Б.Хмельницький зі своєю старшиною, ні польський уряд не хотіли йти на компроміси, тому не могло бути й мови про стабільний мир між державами, одна із яких почала відроджуватися і вириватися із колоніального гніту, а інша – радила їй зворотній шлях. *Гетьман Б.Хмельницький на лютневих (1649р.) переговорах з польським посольством висловив свої тверді наміри продовжувати боротися за весь український народ, за звільнення також західного регіону України і возз'єднання його з всіма іншими регіонами, за повну незалежність Української держави.* На основі укладеної 25 лютого угоди між гетьманом і польським посольством було оголошено *про тимчасове (до весни) перемир'я і про встановлення кордону між Військом Запорізьким, тобто Українською козацькою державою й Річчю Посполитою по річках Прип'ять, Горинь, далі у напрямку м. Кам'янця-Подільського, р. Дністер, через який заборонялося переходити польським військовим підрозділам, чиновникам і шляхті.*

Магнатсько-шляхетська Річ Посполита не збиралася виконувати умови угоди, укладеної 25 лютого 1649р. в Переяславі про тимчасове перемир'я і про встановлення кордону. Навпаки, незабаром польський магнат, князь С. Корецький захопив на Волині містечко Межиріччя, а кам'янець-подільський кастелян С. Лянцкоронський – на Брацлавщині м. Бар. Подібні акції учинили й інші польські магнати. Повсюди в Речі Посполитій формувалися війська для походу проти створюваної Б.Хмельницьким на визволених українських землях молоді Козацької держави. Формувалися 3 армії: одна під командуванням А.Філрея, С.Лянцкоронського та Я.Вишневецького скупчувалася на рубежі Галичини і Волині у верхів'ях Південного Бугу, друга – на чолі з королем Я.Казимиром посполите рушення (загальне шляхетське ополчення) для надання допомоги першій армії, третя під керівництвом гетьмана Я.Радзивілла повинна була наступати на Україну з півночі. У червні передові частини 200-тисячного польського війська почали наступ, завдаючи великі втрати загонам Таборенка під Сульжином (нині село в Шепетівському р-ні Хмельницької обл.), І.Донця – під Любаром (сьогодні смт, райцентр на Житомирщині), Кривоносенка – під Красиловом, Старокостянтинівом (тепер міста, райцентри на Хмельниччині). На

північному фланзі (Прип'ятщина, Гомельщина) за розпорядженням Б.Хмельницького зосереджувалися Чернігівський полк М.Небаби і полк І.Голоти, щоб відбивати наступ литовської армії. Козаки цих полків також надавали допомогу місцевому населенню у боротьбі проти литовської і польської шляхти. Тим часом Б.Хмельницький зібрав головні сили своїх військ під Бердичевом. Щоб розсіяти центральні ворожі війська, гетьман Б.Хмельницький наказав брацлавському полковнику Д.Нечаю вдарити по одному з їх таборів – в містечку Меджибожі (в 20 км на схід від нинішнього обласного центру – м. Хмельницького). Тактичне завдання уміло вирішене.

С.Лянцкоронський зі своїми драгунами поспішив на допомогу військам меджибізького табору, що зазнавали поразку, а гетьман Б.Хмельницький у той же момент двинув війська проти основних ворожих сил, що перебували під Старокостянтиновом. Несподівана поява козаків Б.Хмельницького разом з татарами спричинила розгубленість серед польського командування і шляхетських військ. Панічний відступ ворога до Збаражу скоріше нагадував утечу. Відступаючі польські війська настирливо переслідувалися козаками і татарами. Добравшись до Збаража, польські війська стали розміщуватися в його замку і під замком. Я.Вишневецький наказав будувати в Збаражі фортифікаційні споруди, щоб перетворити його в укріпленій табір. Передові загони козаків і татар з маршу атакували противника, який поставав табором; знищено біля 2 тис. німецьких найманців і захоплено немало військового спорядження. Саме тоді закінчувалася перша декада липня 1649р.Облога Збаража почалася 10 липня (30 липня за с. ст.) і продовжувалася до 25 серпня. В облозі Збаража брали участь майже 100 тис. чоловік українських військ і до 35 тис. чоловік татарських військ. Б.Хмельницький провів 7 великих штурмів збаразького укріпленого табору.

Тим часом литовський гетьман Я.Радзивілл за наказом польського короля зробив більш частішими свої удари з півночі в тил українських військ, взявши напрямок на Київ і Задніпров'я. 27 липня під містечком Загалле (на півдні Білорусії) потрапив в оточення 7-тисячний полк І.Голоти і майже весь знищений був у нерівному бою; там героїчно загинув і вірний сподвижник Б.Хмельницького, козацький полковник І.Голота. Щоб відвернути загрозу прориву литовських військ на київському напрямку, Б.Хмельницький послав в Полісся наказним гетьманом одного з кращих своїх полководців – полковника С.(М.)Кричевського, котрий в дорозі збільшив своє військо до 30 тис. чоловік. 10 серпня у битві під Лоевом тисячі козаків і простих повстанців С.Кричевського ціною власного життя зупинили великий наступ військ Литви і виконали завдання гетьмана Б.Хмельницького. Тяжко поранений і сильно зажурений загибеллю великої кількості козаків і простих

повстанців, С.Кричевський здійснив високоморальний, самовіддано чесний і відкритий вчинок згідно з давнім козацьким звичаєм – «хай твоя, гетьман, голова буде за всі наші голови» – і попросив козаків залишити його самого помирати на носилках в полі. Привезений у ворожий табір, наказний гетьман С.Кричевський скоро помер; виявленою мужністю, героїзмом і лицарством він залишив по собі шанобливу пам'ять навіть у таборі ворога. Після битви під Лоевом гетьман литовських військ Я.Радзивілл не посмів наступати далі і пішов у зворотному напрямку на північ. Це дозволило Б.Хмельницькому посилити атаки польського укріпленого табору у Збаражі. Козаки, йдучи на штурм Збаража, не шкодували ні сил, ні самого життя. Багато їх загинуло. Тут також склали голову славні полковники С.Морозенко і К.Бурляй.

7 серпня 1649р. стало відомо про початок походу армії короля Я.Казимира у напрямку Збаража з метою допомогти обложеному польським військам. Гетьман Б.Хмельницький вирішив атакувати армію короля на марші. Залишивши частину своїх військ під Збаражом, він з 13 на 14 серпня взяв із собою біля 40 тис. чоловік українських військ й до 25 тис. чоловік татарських військ і разом з ханом Ісламом-Гиреєм двинувся на зустріч Я.Казимиру. Козаки потаємці зайняли вигідні позиції біля Зборова (нині Тернопільська обл.) на р. Стрині. Б.Хмельницький раптовим маневром напав на ворога з тилу і флангів. Бій продовжувався весь день, до настання темряви; знищено майже 5 тис. жовнірів і драгунів, в тому числі і «цвіт польської шляхти». Вранці 16 серпня Б.Хмельницький почав штурм табору, але кримський хан Ісламом-Гірей тут же зраджує його і виводить свої війська із поля бою, бо, як виявилось, встиг продатися польському королю. При цьому він зажадав укласти мир з Польщею, погрожуючи виступити на боці короля Я.Казимира. Хан, звичайно, і сам не хотів остаточного розгрому Польщі й зміцнення Української козацької держави. У таких умовах гетьман Б.Хмельницький вимушений був піти на поступки і укласти договір з польським урядом. 16 серпня Б.Хмельницький припинив Зборівську битву. 18 серпня в м. Зборові був укладений договір між Б.Хмельницьким і королем. 25 серпня Б.Хмельницький розпорядився зняти облогу Збаража, потім з військами рушив в Чигирин, а по дорозі сам заїхав до Києва.

Зборівський договір передбачав утворення в межах Речі Посполитої автономної області, до якої входять Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства. Цією областю управляє гетьман; вона має своє військо – 40 тис. реєстрових козаків. Решта – селянство – повертається до панів відбувати панщину, а польські пани повертаються на свої місця. Просто кажучи, Зборівський договір, порівняно з широкими планами Б.Хмельницького по визволенню всього українського народу, на перший погляд був нічим після проведених протягом року всіх переможних битв

проти Речі Посполитої. Більшість українського суспільства розцінила його як неоправдану поступку Б.Хмельницького польському королю. Однак Зборівський договір виявився паперовим: ні в Речі Посполитій, ні в Україні він не реалізовувався. Селяни як учасники війни, не хотіли зрікатися козацьких прав, щоб знову підкорятися польським панам; вони, дуже обурюючись, піднімалися на повстання. Б.Хмельницький бачив, що відновлення війни було неминучим, а тому поспішав використовувати всілякі можливості для державного будівництва на автономній території з трьох воєводств.

Зборівський мир був нетривалим. На початку 1650р. коронний гетьман М.Потоцький (недавно ж повернувся із татарського полону) очолив те вельможне панство, котре домагалося продовження війни з Україною. Скупчивши на лінії Ямпіль – Вінниця – Коростишів значні воєнні сили, він використав їх для натиску на Б.Хмельницького.

У серпні 1650р. Б.Хмельницький з 70-тисячним українським військом разом з татарами здійснив похід в Молдавію. Два козацьких полків залишалися на лівому березі Дністра для прикриття тилу від можливого нападу польських військ, а основні сили під командуванням полковника Д.Нечая увірвалися в столицю Молдавії Ясси (нині місто в північно-східній Румунії). Згідно з підписаною у вересні угодою між Україною і Молдавією устанавлювалися союзницькі відносини. Господар Молдавії В.Лупул зобов'язався не піддержувати Польщу, виплатити контрибуцію на суму 500 тис. талерів, скріпити цей союз династичним шлюбом сина Б.Хмельницького Тимофія зі своєю дочкою Розандою. Користуючись цією перемогою і спираючись на військо, Б.Хмельницький змусив М.Потоцького відвести війська від демаркаційної лінії і тим самим ослабив антинародну діяльність польської шляхти в Україні. Успіхи військ Б.Хмельницького в Молдавії стимулювали антишляхетські виступи українського селянства. Повсюди росла кількість повстанців; восени вони вже налічували десятки тисяч.

Польський король, оголосивши про формування посполитого рушення, невдовзі зібрав 50-тисячну армію і поставив на чолі її магната М.Калиновського, який також повернувся із татарського полону і горів бажанням змити свою ганьбу козацькою кров'ю. 20 лютого 1651р. вночі М.Калиновський з драгунами раптово напав на Ворошилівку (нині село Тиврівського р-ну Вінницької обл.) і знищив там всю сотню козаків – прикордонний заслон. 22 лютого вночі він знищив сусідній прикордонний заслон у містечку Красне. У запеклому бою при обороні цього містечка загинув сподвижник Б.Хмельницького, відважний брацлавський полковник Д.Нечай. Розвиваючи наступ, шляхетські війська захопили Мурафу, Шаргород і оточили Вінницю. Від 9 до 20 березня вінницькі козаки полковника І.Богуна мужньо захищали місто, робили вилазки і

громили нападників. Під час однієї з них І.Богун заманив польську кінноту на присипані соломою ополонки, а потім знищив багатьох уцілілих вершників. Послані Б.Хмельницьким на допомогу оточеним Полтавський і Уманський полки на чолі з генеральним осавулом Д.Многогрішним вщент розгромили передові шляхетські війська під Липовцем і змусили М.Калиновського відступити до Бару, потім до Кам'янця-Подільського, а через деякий час – аж під м. Сокаль (нині на Львівщині).

Шляхта не могла змиритися з поразкою і почала збирати в Сокалі нові сили для наступу. Б.Хмельницький зосередив свої сили під Зборовом. Посланий Б.Хмельницьким 4-тисячний полк І.Шохова з дозволу російського уряду перейшов через кордон Росії в Білорусію і розгорнув там активні бойові дії проти литовської шляхти. За короткий час козаки взяли міста Рославль, Дорогобуш (нині на Смоленщині), Кричев (нині в Могилівській обл.) і зв'язали сили литовської армії гетьмана Я.Радзивілла, не давши їй можливості наступати на Україну. Північні українські землі захищали Київський полк А.Ждановича і Чернігівський – М.Небаби. Польсько-шляхетські війська (майже 100 тис. жовнірів, шляхтичів, німців і 90 тис. озброєних слуг) король Я.Казимир перевів під с. Берестечко (нині місто у Волинській обл.) і до 25 червня переправив через р. Стир, де на її правому березі улаштував укріплений табір. Б.Хмельницький зі своїми 100-110-тисячними військами, діждавшись прибуття союзника – кримського хана Іслама-Гірея з 40 тис. кіннотників також двинувся під Берестечко назустріч з противником.

Тут на просторому, широкому полі 28 червня 1651р. зійшлися в смертельному поединку понад 300 тис. ратників. На другий день українсько-кримська кіннота завдала сильного удару по лівому крилу польських військ. Жовніри втратили майже 7 тис. чоловік (лише шляхтичів полягло коло 200) і відступили до табору. 30 червня о 16-й годині війська магната Я.Вишневецького перейшли в наступ. Через деякий час українці, б'ючи поляків з відчайдушною хоробрістю, змусили їх відступити. Однак в той момент хан Іслам-Гірей наказав татарам покинути поле бою. Характерно, що, коли татари почали відходити, польський король не став їх переслідувати. Спроба Б.Хмельницького повернути хана зазнала невдачу. Татари за вказівкою хана, несподівано для Б.Хмельницького, схопили його й увезли з собою, залишивши тим самим українську армію без головнокомандуючого і вождя до кінця Берестецької битви. Зрада хана різко змінила хід битви. Переважні сили польсько-шляхетських військ притиснули українські війська до болота. Полковники І.Богун, Ф. Джеджалей, М.Гладкий, побудувавши навколо табору сильні укріплення, протягом 10 днів вели оборонні бої, а також робили відчайдушні вилазки на жовнірів, німців, які оточували табір. Обраний наказним гетьманом І.Богун вирішив вивести війська із оточення,

для чого через найближчі непрохідні, грузькі місця, болота і р. Пляшівку проклав три переправи-гатки (із возів, сідел, наметів, різного ганчір'я тощо). У тих дуже важких, складних умовах 10 липня 1651р. І.Богун таємно під покровом ночі зумів *вивести основні бойові сили із ворожого кільця і спасти їх від повного розгрому.*

Не обійшлося без великих втрат, бо в обозі ураз пішли тривожні чутки, що козаки вирішили покинути селянських повстанців напризволяще і почалася паніка. Коли окремі загони кинулися до переправ, дуже багато повстанців було розтоптано чи покалічено. Вранці польські війська вели бої з козацькими загонами-ар'єргардами, що прикривали вихід своїх військ із оточення. Заключною дією Берестецької битви став подвиг 300 козаків-героїв на о. Гайок. Саме тут вони зупинили велику частину польсько-шляхетського війська, ведучи впродовж цілого дня нерівний бій; гордою відмовою відповіли на пропонування здатися ворогові і замість безславного життя в неволі добровільно вибрали смерть зі зброєю в руках, щоб залишитися непереможними. Невдача, що спостигла українську армію через зраду союзника – кримського хана у Берестецькій битві, стала тяжким ударом для Української держави. Ця битва за чисельністю її учасників була найбільшою на території нашої країни аж до ХХ ст.

Тоді, як українські війська мужньо билися з ворогом під Берестечком, в рішучий наступ перейшла литовська армія гетьмана Я.Радзивілла. Вона завдала поразку повстанцям Гомельщини, відтіснила полк І.Шохова. 6 липня під Ріпками (нині смт, центр Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.) зазнав невдачу Чернігівський полк. Полк М.Небаби не міг протистояти набагато переважаючим силам противника. Полковник М.Небаба хоробро бився у перших лавах; втративши потім руку, він скоро впав під шаблями двох литвинів. Київський полковник А.Жданович безуспішно старався зупинити наступаючі війська між Вишгородом і Києвом. 4 серпня литовська армія вступила в Київ і більше місяця удержувала його, поки обстановка в Україні не почала мінятися.

Вирвавшись із оточення під Берестечком, І.Богун повів з боями українські війська на Київщину, в район Білої Церкви. Туди прибув і Б.Хмельницький, вже звільнившись до того часу від так званого полону союзника-зрадника кримсько-татарського хана Іслама-Гірея. У той критичний момент Б.Хмельницький з надзвичайною енергією негайно організував оборону України. Велику моральну силу і високий бойовий дух виявив весь український народ, продовжуючи свою справжню війну проти шляхти. Центром концентрації українських військ стала Біла Церква, де гетьман Б.Хмельницький наказав побудувати укріплення. Незабаром під Білою Церквою знову стояла могутня українська армія. Бої під Білою Церквою в середині вересня 1651р. показали, що польська армія

вже не мала можливості перемогти козаків, селян, міщан та інших воюючих груп українського народу. Однак і Б.Хмельницький ще не мав достатніх сил для широкого наступу, не був повністю впевнений в дальших відносинах із союзником-ханом, котрий міг стати на сторону Польщі. Все це змусило обидві сторони до переговорів, які закінчилися Білоцерківським миром 28 вересня 1651р. Цей договір звів автономію Української держави нанівець. За умовами договору її територія обмежувалася лише Київським воєводством, козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік, гетьман повинен був коритися польському королю і позбавлявся права дипломатичних зносин з урядами інших країн, виборність гетьмана ліквідувалася. Договір не влаштував нікого. Всі розуміли тимчасовість миру, проте польська шляхта спішила повернутися до своїх маєтків на Україні, посилюючи соціальний гніт. Все це супроводжувалося масовими виступами селян, міщан, козаків проти польських панів.

Укладаючи Білоцерківський договір, гетьман Б.Хмельницький, як і весь народ, не збирався відмовлятися від продовження війни проти Речі Посполитої. Загострена воєнно-політична обстановка вимагала на початку 1652р. негайної мобілізації всіх сил народу для нового виступу проти Речі Посполитої. Тому Б.Хмельницький вжив термінові заходи і до травня 1652р. завершив мобілізацію всіх повстанських сил, які зосередилися в 2-х арміях. Лівобережні полки під проводом полковника С.Пободайла прикрили Україну з півночі від загрози Литви. Головні ж сили збиралися в Чигирині, звідки Б.Хмельницький послав свого сина Тимофія з частиною військ в Молдавію, щоб добитися від її господаря В.Лупули виконання обіцянки про шлюб красуні Розанди з Тимофієм. Перешкодою на шляху Тимофія стали 30-тисячні польські війська на чолі з коронним гетьманом М.Калиновським, котрі скупчувалися під горою Батіг (над Південним Бугом, біля нинішнього м. Ладижина Вінницької обл.). Справа в тому, що молдавський господар В.Лупул після невдалої для Б.Хмельницького Берестецької битви вже не хотів дотримуватися угоди з ним, відмовився віддавати свою дочку Розанду за Тимофія і попросив допомоги у Речі Посполитої. Ось тоді-то коронний гетьман М.Калиновський зі своїми військами і став табором на лівому березі Південного Бугу під Батогом. Це було якраз на руку Б.Хмельницькому, тобто вигідною причиною, щоб почати воєнні дії. Б.Хмельницький запросив кримську орду до походу своїх військ і відправився з нею, таємно проводжаючи сина Тимофія. Він передбачив, що поляки серйозно підготуються до воєнних дій, щоб не пропустити Тимофія в Молдавію. Так насправді і вийшло. *1 червня 1652р. почалася битва під Батогом польської армії з військами, котрими командував син Б.Хмельницького Тимофій. 2 червня вночі гетьман Б.Хмельницький своїми військами разом з татарами завдав одночасного*

удару по ворожому табору з різних сторін і повністю розгромив польську армію. В битві загинули М.Калиновський і весь його штаб; козакам дісталось 57 гармат. Так Б.Хмельницький відплатив полякам за Берестечко. Після перемоги під Батогом одна частина військ Б.Хмельницького рушила до Кам'янець-Подільського, а друга на чолі з Тимофієм – в Молдавію. Наляканий таким розвитком подій, молдавський господар В.Лупул погодився виконати умови угоди 1650р., тобто видати заміж дочку Розанду за Тимофія і розірвав зв'язки з Річчю Посполитою.

Перемога під Батогом дала можливість ліквідувати умови не вигідного для України Білоцерківського договору, українська армія знову зайняла територію по ріках Горинь, Случ, створювалася сприятлива обстановка для дальшої державотворчої діяльності в Україні. Гетьман Б.Хмельницький готував сили для повного визволення українських земель. Незабаром син Б.Хмельницького Тимофій зі своєю молодією дружиною повернувся із Молдавії додому. Пройшло небагато часу і йому знову потрібно було відправитися в Молдавію з Вінницьким, Брацлавським та Уманським полками на виручку тестя В.Лупули, котрого по-польському настроєне молдавське боярство за допомогою своїх однодумців із Валахії і Трансільванії скинуло з престолу. 1-2 травня 1653р. війська Тимофія завдали поразку противнику і вступили в Ясси. Потім Тимофій зробив спробу з козацькими полками вторгнутися на територію противника (у Валахію), але 27-30 травня зазнав невдачу під Торговицею і змушений був повернутися в Україну.

Наприкінці літа 1653р. Б.Хмельницький знову направив декілька тисяч козаків під командуванням Тимофія на допомогу В.Лупулу, знесиленому у боротьбі з опозиційним боярством. Військам Тимофія довелося із запеклими боями пробиватися до В.Лупули в стару столицю молдавських господарів м. Сучаву і взяти участь в її обороні. Тут Тимофій 12 вересня 1653р. одержав поранення ядром (снарядом) і через декілька днів помер. Його козаків облягали війська валаського і трансільванського князів, а також загін війська польського короля. Козаки ще місяць витримували облогу, зазнаючи гостру нестачу продуктів харчування і боєприпасів. 19 жовтня вони погодилися з поступливими умовами противника: без бою вийти із оточення зі зброєю і тілом сина гетьмана Б.Хмельницького та вільно повертатися в Україну. Похоронений Тимофій в Чигирині, а пізніше – перепохоронений в Іллінській церкві у Суботіві. Для Б.Хмельницького трагічна смерть сина Тимофія стала великим горем, але він зміг пересилити стан своєї глибокої печалі й енергійно взявся за воєнно-державні справи – адже польський уряд тоді вже зібрав нову армію (80 тис. чоловік), найняв ще й німецькі, й угорські війська.

Польський король Я.Казимир сам пішов з цією армією в Україну і зупинився на Поділлі під Жванцем (нині однойменне село Кам'янець-

Подільського р-ну Хмельницької обл.). Гетьман Б.Хмельницький почав стягувати свої війська під Гусятин (нині село Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.), потім перемістив їх до Кам'янця-Подільського, тобто поближче до табору військ польського короля. Б.Хмельницький одночасно всюди розіслав свої загони, щоб не давали можливості підвозити продукти харчування і всяку всячину до польського табору. Татари, яких і на цей раз Б.Хмельницький покликав на поміч до себе, зайшли із тильного боку до табору польських військ. Таким чином, війська польського короля були оточені; їх облога почалася 21 жовтня і продовжувалася до 15 грудня 1653р. В цей період проходили швидкоплинні жорстокі сутички, бої між окремими підрозділами обох сторін, але противники готовилися до вирішальної битви. Холод, що наступив, нестача продуктів харчування викликали в обложеному польському таборі хвороби, голод. *Це був час, коли Б.Хмельницький поставив Річ Посполиту на край повної поразки і міг би зовсім визволити Україну.* Однак його союзник кримський хан Іслам-Гірей знову виявився низьким зрадником; за одержання собі великої контрибуції і права під час повернення додому забрати ясир серед населення Галичини і Волині він 16 грудня 1653р. погодився з польським королем на умови відновлення Зборівського договору 1649р. і укласти сепаратний мир. Б.Хмельницький не брав участі в цій акції, яка спасла польську армію від катастрофи. 16 грудня воєнні дії припинені і Жванецька облога знята. Б.Хмельницький залишив хана без уваги, тому що вже мав приємну звістку про те, що в його боротьбу з Річчю Посполитою входить новий, причому споріднений, єдинокровний, єдиновірський союзник – цар Росії. Гетьман Української козацької держави зразу розпорядився активно готуватися до скорого приймання російських послів.

У процесі вищепроведеного комплексного аналізу перебігу Визвольної війни українського народу, чи Національної революції можна було побачити ту надзвичайну роль, яку гетьман Б.Хмельницький відіграв в розширенні й піднесенні її, в здобутті славних перемог в битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом, Жванцем, виявивши свій полководницький геній, уславившись дійсним новатором і носієм передових ідей у воєнному мистецтві, а також, що треба особливо відзначити, в згуртуванні навколо себе цілої когорти видатних козацьких ватажків-полковників. Такими насамперед були М.Кривоніс, І.Богун, Д.Нечай та ін.

Найвидатніші й найближчі соратники Б.Хмельницького внесли значну лепту у справу Національно-визвольної війни. Будучи справжніми виразниками інтересів народу, вони стояли у витоків створення загальнонародного Визвольного-повстанського війська і перетворення його в боєздатне, дисципліноване, яке здобувало великі перемоги над ворогом.

Максим Кривоніс (р. н. в останньому десятилітті XVI ст. невідомий – 1648р.) – черкаський полковник, один із визначних полководців Національно-визвольної війни, її герой. Народився, найімовірніше, у с. Вільшаній (нині смт Городищенського р-ну Черкаської обл.). За іншими даними, був міщанином з Острога (нині місто Рівненської обл.) чи Могилева-Подільського (нині місто Вінницької обл.). Ще задовго до Визвольної війни став досвідченим козаком-запорожцем, висунувся до складу козацької старшини, обирався отаманом, прославився в походах на Туреччину і Крим. У перші дні Визвольної війни став найближчим другом і відданим сподвижником Б.Хмельницького. Як черкаський полковник, очолюючи козацьку кавалерію, брав активну участь в Жовтоводській і Корсунській битвах (травень 1648р.), де виявив беззавітну хоробрість. На початку червня 1648р. як наказний гетьман керував повстанськими загонами на Поділлі і Брацлавщині. До кінця липня зумів створити тут 40-тисячне військо, котре визволило Тульчин, Вінницю, Умань, Брацлав. М.Кривоніс розгромив у боях під Немировом, Махнівкою і Старокостянтиновом війська польських магнатів Я.Вишневецького і В.Заславського; здобув Бердичів, Меджибіж, Бар та інші міста. Під час битви під Пилявцями (21-23 вересня) М.Кривоніс керував окремою частиною війська Б.Хмельницького у другому укріпленому таборі на лівому березі р. Пилявки (Ікви). В середині вересня М.Кривоніс був тяжко поранений; не одужавши від поранення, взяв участь у поході війська Б.Хмельницького у Галичину. 15 жовтня здобув штурмом найголовніше укріплення Львова – Високий Замок, чим змусив його коменданта піти на капітуляцію. Брав участь в облозі польського м. Замостя (6-24 листопада). Під час повернення війська Б.Хмельницького із Західного походу М.Кривоніс в кінці листопада 1648р. раптово помер від гострого зараження чумою. М.Кривоніс був улюбленцем козацько-селянським мас, одним із найпопулярніших повстанських проводирів і закликом ворогом польських панів.

Іван Богун (р. н. невідомий – 1664р.) – один із видатних козацьких полководців, подільський полковник, а згодом – кальницький (вінницький) і паволоцький. Походив із дрібної української шляхти. Як один із старшин запорізьких козаків, був учасником героїчної оборони донцями і запорожцями фортеці Азова, здобутої у турків 1637р. («Азовське сидіння» 1637-1642рр.), визвольних повстань 1637-1638рр., а також подальшої боротьби проти нападів турків і татар. Брав участь у всіх битвах Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького (1648-1657рр.). З 1650р. І.Богун – полковник Кальницького (Вінницького) полку як однієї з військових і адміністративно-територіальних одиниць Української козацької держави. У березні 1651р. виявив неабиякий військовий талант, керуючи обороною

Вінниці. Особливо відзначився в битві під Берестечком у червні-липні 1651р., коли кримський хан Іслам-Гірей зі своєю ордою в переломний момент зрадив козакам, покинув поле битви, тобто швидко відступив (а Б.Хмельницький, кинувшись навздогін, щоб повернути татар, несподівано був схоплений ними за вказівкою ненадійного союзника-хана). Татари повезли Б.Хмельницького з собою, залишивши тим самим народне військо без головнокомандуючого і вождя до кінця Берестецької битви. Табір народного війська оточили великі сили польського воєначальника М.Калиновського. В тих дуже складних умовах І.Богун, обраний наказним гетьманом, зумів організувати оборону козацького табору, а потім через ближні непрохідні, грузькі місця болота і річки Пляшівки проклав три переправи-гаті (із возів, сідел, великих кусків повстини, наметів, різного посуду, ганчір'я і т. ін.) й вивів основні сили українського війська з оточення. У 1652-1653рр. брав участь у поході в Молдавію, вів запеклі бої з польськими частинами під Монастирищем і Жванцем. І.Богун не був учасником Переяславської Ради у січні 1654р. і не погодився з її рішенням про перехід України під протекторат Росії; він, розуміється, тим більше не хотів визнавати і протекторату Речі Посполитої над Україною, тобто непохитно стояв на позиціях незалежної української державності. У 1665р. керував героїчною обороною Умані. Після смерті Б.Хмельницького він спочатку підтримав курс нового гетьмана України І.Виговського на розрив договору про об'єднання України з Росією, але одночасно осудив його пропольську політику. У 1659р. разом з І.Сірком, І.Безпалим та іншими здійснив повстання проти гетьмана І.Виговського як слуги Речі Посполитої. У 1662р. польські власті арештували І.Богуну й ув'язнили в Мальборкській фортеці. У 1663р. польський король Я.Казимир, збираючись в похід проти Лівобережної України, звільнив І.Богуну із ув'язнення і доручив йому командувати військами гетьмана Правобережної України П.Тетері. Однак І.Богун не захотів воювати ні проти власного народу, ні проти Росії. На початку 1664р. шляхта, звинувативши І.Богуну в таємних зносинах з руськими й урядом гетьмана Лівобережної України І.Брюховецького, стратила його 27 лютого 1664р. поблизу м. Новгорода-Сіверського (на Чернігівщині). *І.Богун – видатний український полководець та державний діяч став легендарним героєм народних пісень і дум.*

Данило Нечай (р. н. невідомий – 1651р.) – один з найвидатніших козацьких полководців і найближчих героїчних соратників Б.Хмельницького; виходець із дрібної української шляхти. В ході перших переможних битв Національно-визвольної війни Д.Нечай разом зі своїми братами Іваном і Матвієм приєднався до війська Б.Хмельницького і командував козацько-селянським загоном. На початку 1649р. Д.Нечай був призначений полковником Брацлавського полку як однієї із військових і

адміністративно-територіальних одиниць Української козацької держави.

В лютому 1649р. Д.Нечай перебував у Києві, де брав участь у винесенні ухвал військового суду для злочинців-«ляхів». Приблизно в той же час до Варшави надходили тривожні звістки, що «Нечай бунтує селян, яких вже зібралося 100 тис.». Польська шляхта панічно тікала з Києва й Київського воєводства подалі від повсталого українського люду. Сміливі й рішучі дії Д.Нечая сприяли повному очищенню території Київського воєводства від шляхти.

Виявляючи особливу хоробрість, доблесть, Д.Нечай зробив вагомий внесок в розгром польського війська під Меджибожем, відзначився героїзмом і полководницьким талантом в Зборівській битві (1649р.), в молдавському поході (1650р.). За дорученням Б.Хмельницького на початку 1651р. охороняв південно-західне прикордоння; загинув героєм 22 лютого в запеклому бою з військами польського гетьмана М.Калиновського при обороні містечка Красне (нині село в Тиврівському р-ні Вінницької обл.). Д.Нечай оспіваний як герой в українському фольклорі.

4. Створення незалежної Української козацької держави

Під час перших великих воєнно-революційних успіхів 1648р. гетьман Б.Хмельницький на визволених українських землях почав формувати основи Національної козацької республіки. Створювана Українська держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі. У державотворчій практиці Б.Хмельницький спирався на традиції Запорізької Січі як християнської козацької республіки, незалежної від Речі Посполитої. Проте він не переносив їх механічно на новий економічний і суспільно-політичний ґрунт.

Зразу ж після переможних боїв під Жовтими Водами і Корсунем гетьман Б.Хмельницький, враховуючи конкретну обстановку, з тактичних міркувань застосував метод як би витоку інформації, непрямим шляхом призначеної для урядових кіл Речі Посполитої, про своє *головне завдання негайного створення національної державності*. Так, вже наприкінці травня 1648р. один із найбагатших українських магнатів А.Кисіль в листі до примаса (католицького єпископа) М.Лубенського повідомляв: «Б.Хмельницький формує нове князівство, проголошує, що вся Україна здобута його шаблею і що Київ має бути столицею того нового князівства». Подібних звісток збереглося чимало, а польський шляхтич, який залишився невідомим, писав у той момент до Львова, мов, Б.Хмельницький титулує себе «князем Русі». *Сам же Б.Хмельницький* через перекопського мурзу Тугай-бея передав тоді полоненому коронному гетьману М.Потоцькому інформацію про те, що *хоче негайно створити*

до лінії Біла Церква – Умань удільну, з певними кордонами, державу. Скоро ж викуплений із татарського полону слуга М.Потоцького М.Яскульський привіз до Польщі вістку, нібито татарський мурза Тугайбей заявив у розмові з полоненим коронним гетьманом М.Потоцьким, що козаки хочуть мати свою незалежну державу аж до Білої Церкви.

Внутрішня соціально-економічна ситуація та становище України в світі з розгортанням Визвольної війни вимагали створення ефективно діючого державного механізму, організації дієвого функціонування всіх ланок (знизу догори) виконавчої влади, а відтак – зміцнення гетьманської влади. Важливу роль у цьому відіграли *розроблені й прийняті в червні 1648р. «Статті про устрій Війська Запорізького» Б.Хмельницького*. Прерогативи їх виходили за межі суто військового статусу й поширювалися на інші сфери життя воюючої козацької України, виконуючи таким чином роль *першого конституційного акта* молодій Національній козацькій державі, спираючись на нього. «Статті про устрій Війська Запорізького» визначали основи творення Української козацької держави, передбачали роботу з більшого удосконалення державного устрою в політико-адміністративній, судовій сферах, у сфері соціальних відносин тощо. Вже після Корсунської битви (26 травня 1648р.) у визволених містах, містечках і селах виникли нові органи влади й управління, що їх очолили полковники, сотники й отамани, які поряд з військовими функціями виконували також адміністративні функції.

Вся територія Війська Запорізького, тобто Української козацької держави, була поділена на полки і сотні, які визначалися військовими й адміністративно-територіальними одиницями на відвойованих українських землях. Територія кожного полку (наче губернія, область) включала населені пункти (міста, містечка і села), де проживали козаки, селяни, міщани та інші групи людей. Полк іменувався по назві міста чи містечка, в якому зосереджувалася полкова адміністрація. Напередодні Визвольної війни козацька територія ділилася лише на 6 полків – Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський і Київський. В ході Визвольної війни кількість козацьких полків стала зростати.

На початку 1649р. Б.Хмельницький офіційно оголосив свої наміри щодо перспектив і кінцевої мети війни з Річчю Посполитою. 20 лютого 1649р. під час переговорів у Переяславі з послами (представниками) польського уряду він навіть визначив *кордони Козацької держави в етнічних межах проживання українського народу аж до Вісли*. До того часу її територія вже включала визволені землі Лівобережжя Дніпра, Київщини, Брацлавщини, Волині, Поділля і Східної Галичини. 25 лютого між гетьманом Б.Хмельницьким і королівським посольством була укладена угода про перемир'я до весни і позначення кордону між фактично

відвойованими на той момент українськими землями (Козацькою державою) і Річчю Посполитою.

В подальшому основною метою своєї діяльності Б.Хмельницький вважав: «Вибити з лядської неволі весь народ руський». Як відомо, зрада союзника – кримського хана спонукала гетьмана 18 серпня 1649р. укласти Зборівський мирний договір з Річчю Посполитою, який, звичайно ж, не відповідав фактичному успіху Національно-визвольної війни та його грандіозним задумам по звільненню всього українського народу. Проте, отримавши згідно із Зборівським договором собі автономну територію з трьох воєводств (Київського, Чернігівського і Брацлавського) у межах Речі Посполитої, Козацька держава вперше була визнана польським урядом саме як державне утворення українського народу. Б.Хмельницький використав і такі можливості для подальшого державного будівництва.

По Зборівському реєстру 1649р. автономна територія Української козацької держави поділялася на 16 полків (Брацлавський, Уманський, Кальницький /Вінницький/, Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Канівський, Київський, Білоцерківський, Паволоцький, Переяславський, Прилуцький, Полтавський, Ніжинський, Чернігівський і Кропивнянський) та 272 сотні. Ці полки склали територіальне ядро держави (майже 200 тис. кв. км), де проживало біля 3 млн. чоловік. Столицею було м. Чигирин.

Головною запорукою успішного будівництва Української козацької держави стало створення Національної армії. Бойове ядро одного полку складало біля 2 тис. записаних в реєстр козаків, але при необхідності до них приєднувалися ще 10-15-20 тис. добровольців. Полк поділявся на 10-20, а часом і більше сотень. Полк очолював полковник, вибраний на полковій козацькій Раді і затверджений гетьманом. Полковник здійснював керівництво полком за допомогою полкової старшини. Військовими одиницями у полковому устрої України були козацькі сотні. Назва козацької сотні походила від міста чи села, де розташовувалася сотенна адміністрація. Кількість козацьких сотень в кожному полку була різна (до 200-300 чоловік). Управління козацькою сотнею здійснювалося сотником за допомогою сотенної старшини. Найнижчим військовим підрозділом Української армії був курінь, підпорядкований сотні. До кожного куріння входило 15-20, а то й 30-40 козаків певного хутора, села чи частини містечка, міста. Очолював курінь виборний корінний отаман. Чисельність Українських Збройних сил доходила до 200-250, а іноді сягала 300 тис. чоловік. Це набагато більше, ніж у будь-якій іншій європейській державі.

Формально вся повнота влади в Українській козацькій державі належала *Військовій козацькій Раді (Генеральній Раді)*, на якій

вирішувалися всі найбільш важливі політичні, економічні й військові питання. Однак поступово основні важелі влади переходили до *генеральної старшини*. Ставало очевидним, що ухвали старшинської ради почали справляти визначальний вплив на прийняття рішень гетьманом. В Українській козацькій державі складалася своєрідна піраміда військової та адміністративної влади: *гетьман, генеральна старшина* (обозний, суддя, писар, бунчужний, осавул, хорунжий, підскарбій). Усі ці посадові особи входили до складу своєрідного уряду при гетьмані – *Генеральної канцелярії*. *Обозний* управляв постачанням армії; *суддя* очолював генеральний суд (вищу судову інстанцію); *писар* займався діловодством і дипломатичними зв'язками; *підскарбій* відав фінансами, скарбом і податковою політикою; *осавул* відповідав за організацію і боєздатність військових частин; *хорунжий* частково відав військовими справами і відповідав за охорону головного військового прапора; *бунчужний* оберігав гетьманський бунчук (символ гетьманської влади).

В руках гетьмана були зосереджені всі найважливіші важелі політичної влади. Він вимагав від полкових і сотенних органів виконавчої влади беззаперечного і вчасного виконання своїх розпоряджень і наказів; видавав універсали, карав і милував, скликав Генеральну і старшинську Ради, брав активну участь в обговоренні питань й прийнятті рішень на Радах, тобто впливав на все, що на них відбувалося; контролював судочинство, організовував фінанси, визначав фінансово-економічну політику держави, зовнішньополітичний курс уряду; вів переговори, керував дипломатичними зв'язками, був головнокомандуючим Збройних сил, за рішенням Генеральної Ради розпочинав війну, розглядав плани військових операцій і реалізовував їх. Самого гетьмана обирала Генеральна Рада; вона ж була правомочна і позбавити його повноважень.

Старшина козацька являла собою адміністративне і військове керівництво на рівні полку і сотні (полкова і сотенна старшина). *Полковник*, який очолював полк, був одночасно і військовим начальником свого полку як бойової одиниці, і главою адміністрації полку як адміністративно-територіальної частини України з її населенням. Біля полковника стояла *полкова старшина*, яка мала ту ж назву, що й генеральна старшина, тільки її функції поширювалися на населення одного полку. *Полкова старшина*, передусім полковник, була відповідальна за озброєння і спорядження, а також мобілізацію полкових козаків до походу і одночасно за безпеку населення полку від ворожих нападів. *Полковий писар* відав полковою канцелярією, *обозний* – артилерією полку. *Суддя здійснював* судові функції над всім населенням полку. *Осавули* (їх було два) склали списки козаків полку, керували їх стрійовою і бойовою підготовкою, контролювали спорядження і забезпечення. *Хорунжі* (їх було два) вважалися охоронцями полкових

прапорів: головний хорунжий – великого полкового стяга (хоругви), молодший – малого прапора-знака. Під час воєнних походів обозний, осавули і хорунжі очолювали окремі козацькі загони. *Сотенна старшина* була зменшувальною копією полкової, повторюючи її склад і обов'язки, за винятком *судді*, функцію, якого виконував сам *сотник*. Важливими помічниками сотника вважалися *отамани* – городовий, сотенний і курінний.

В Українській державі сформувалася нова національна *судова система*. Вона відповідала особливостям державного устрою і будувалася на становій основі, коли для кожного стану призначалися окремі суди. З'явився Генеральний суд на чолі з генеральним суддею. Створювалися полкові і сотенні суди. Діяли й окремі суди для міщан і селян. Судочинство базувалося на власних кодексах законів.

Після невдачі для Української армії через зраду союзника – кримського хана Берестецької битви Українська держава опинилася на грані катастрофи. За умовами Білоцерківського договору (28 вересня 1651р.) територія автономної України обмежувалася лише Київським воєводством. Перемога під Батогом (1-2 червня 1652р.) дала можливість гетьману Б.Хмельницькому ліквідувати умови не вигідного для України Білоцерківського договору; Українська армія знову зайняла територію по ріках Горинь, Случ і далі на південь. Утворилися сприятливі умови для подальшої державотворчої діяльності в Україні; одночасно Б.Хмельницький готував сили для визволення всіх українських земель. Облога Б.Хмельницьким військ польського короля під Жванцем (21 жовтня – 15 грудня 1653р.) поставила Річ Посполиту на край повного розгрому.

Для Б.Хмельницького *тоді відкривалася можливість покінчити з польським магнатсько-шляхетським пануванням й на західноукраїнських землях і досягти незалежності Української держави від Речі Посполитої*. Однак союзник гетьмана кримський хан в черговий раз вчинив підлу зраду, уклавши з польським королем сепаратний мир на умовах його згоди з відновленням дії Зборівського договору 1649р., який передбачав автономну територію Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств у складі Речі Посполитої. Звичайно ж, Б.Хмельницький в той момент не взяв участі в нав'язаній ханом акції. *Та вже в результаті перемоги під Батогом (2 червня 1652р.) Українська козацька держава завоювала незалежність*. В тих дуже складних міжнародних умовах, через брак власних сил для збереження Козацької держави, Б.Хмельницький, з метою знаходження захисника своєї держави, продовжував добиватися від Росії згоди на об'єднання (союз) її з Україною. Урешті-решт, *11 жовтня 1653р. Земський собор в Москві одностайно схвалив припустиме об'єднання України з Росією*. В ухвалі собору від іменні царя було

записано: «... Гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами їх та із землями прийняти під свою государеву високу руку...» і воювати за них з Річчю Посполитою. В майбутньому об'єднанні двох держав Б.Хмельницький хотів бачити Українську державу такою, яка б користувалася політичною автономією «під високою рукою царя-государя Росії», тобто під протекторатом Російської держави.

5. Переяславська Рада і Переяславсько-Московський договір 1654р.: їх наслідки та історичне значення

Про рішення Земського собору погодитися об'єднати Україну з Росією цар негайно послав Б.Хмельницькому звістку, в якій також повідомляв, що незабаром прибудуть уповноважені представники його царської милості для прийняття від гетьмана і всієї України присяги. 19 жовтня із Москви в Україну відправилося велике посольство на чолі з боярином В.В.Бутурліним. 11 листопада московське посольство прибуло в Путивль, тоді прикордонне російське місто, а 10 січня 1654р. – в Переяслав. Царських послів урочисто зустрів переяславський полковник П.Тетеря з духовенством і військовою почесною вартою. Саме в той же день російський цар оголосив війну Польщі. Б.Хмельницький якраз в даний час був дуже зайнятий вирішенням справ, що виникли після припинення воєнних дій проти армії польського короля й зняття облоги її під Жванцем. Йому потрібно було певну кількість днів перебувати в Чигирині; а вже потім, дещо затримавшись в Домантовім (нині село Золотоніського р-ну Черкаської області) на перевозі через Дніпро, прибув 16 січня увечері в Переяслав. 17 січня з'їхалися в Переяслав майже всі полковники та інша старшина.

Перша зустріч Б.Хмельницького з московськими послами відбулася того ж таки 17 січня увечері. Глава московського посольства боярин і тверський намісник В.Бутурлін проінформував його про церемоніал, складений у Москві, і який за наказом царя вимагалось виконати. 18 січня на заїжджому дворі (де зупинилося посольство) В.Бутурлін повинен був передати гетьману Б.Хмельницькому царську грамоту; передбачалося також зразу після цього йти до церкви «й учинити йому, гетьману, і полковникам та іншим начальницьким людям віру (присягу), як їм бути під государевою високою рукою». Гетьман відповів, що він з усім Військом Запорізьким погоджується на це: завтра рано у нього будуть всі полковники, він з ними порадиться, а потім прибуде до послів і, заслухавши тут царську грамоту і царський наказ, знову порадиться з полковниками та іншою старшиною, і, нарешті, в церкві дасть присягу. В даний порядок прийшлося вносити зміни, а саме: 18 січня Б.Хмельницький, розуміється, провів засідання старшинської Ради (що

складалася передусім із генеральної старшини), на якому вирішено прийняти протекцію царя Олексія Михайловича, про що генеральний писар І.Виговський повідомив російських послів; однак старшинська Рада вирішила скликати *загальновійськову козацьку Раду*. Як повідомляли статейний список московського посольства й козацькі літописи, після таємної старшинської Ради, яку гетьман проводив зі своїми полковниками рано-вранці, о 14-й годині дня бито в барабани на збори всього народу – на Раду, щоб чути й тримати пораду про важливу справу, яку хотіли здійснити.

Отож, 18 січня в другій половині дня на майдані біля церкви зібралася *Переяславська Рада*. Ця Рада відрізнялася від звичайної загальновійськової козацької Ради тим, що *вона була оголошена* «явною всьому народу», тобто *відкритою для всього люду*. В ній взяли участь козаки, селяни, ремісники, міська біднота, купці, козацька старшина, представники духовенства і дрібної української шляхти – «безліч всяких чинів людей». Вищих чинів Української козацької держави представляли: гетьман Б.Хмельницький, генеральний обозний Ф.Коробка, генеральний суддя С.Богданович-Зарудний, генеральний осавул М.Лученко, генеральний писар І.Виговський... Із полкової старшини на Переяславську Раду прибули: полтавський полковник М.Пушкар, миргородський – Г.Лісницький, ніжинський – І.Золотаренко, переяславський – П.Тетеря, прилуцький – Я.Воронченко, чернігівський – С.Пободайло, канівський – Є. Пишко, корсунський – І.Гуляницький, черкаський – Я.Пархоменко, чигиринський – К.Трушенко, а також наказний полковник Кальницького полку І.Федоренко. Не прибули перші полковники І.Сірко та І.Богун (виконували тоді обов'язки заступників гетьмана як головнокомандувача козацьким військом), полковник Уманського полку Й.Глух, Кропивненського – Ф.Джеджалей та деякі інші.

Учасники Переяславської Ради розмістилися великим кругом, на середину якого вийшов гетьман з генеральною і полковою старшиною. Відкриваючи Раду, Б.Хмельницький звернувся до присутніх з промовою. Він нагадав про ті бідування і нещастя, що зазнав український народ від іноземних гнобителів і агресорів. З гіркотою, біллю говорив про ті страждання, котрі український народ переніс під владою польських поневолювачів, про нестерпні біди, нанесені нашому народу нападами татарських орд, з якими потім за потребою довелося укласти військовий союз; охарактеризував украй важке становище тих народів, що опинилися під турецьким ярмом. Вів мову також про те, що український народ пролив дуже багато крові у визвольній борні і далі йому без підтримки і захисту з боку російського народу не обійтися. Б.Хмельницький вказав, що *єдиний порятунок – в об'єднанні України з Росією*, про що її царя «ми вже шість років невинними моліннями нашими собі просили», що великий цар

східний «разом з нами сповідує православну віру; з Московією ми єдині церквою, єдині тілом, головою, якого є Ісус Христос; цей великий князь зважив на наші прохання і прийняв нас всім своїм царським серцем». Він повідомив, що цар прислав до українського народу посольство і закликав до єднання з російським народом. В промові підкреслювалося, що цар прав і вільностей Війська Запорізького не порушить, ніяких новин не введе і буде захищати Військо Запорізьке від Речі Посполитої. Наприкінці промови гетьман сказав: «Крім його царської високої руки більш спокійного пристановища не найти. А хто з нами не погоджується, тепер куди хоче – дорога вільна». На це учасники Ради дружно відповіли: «Хочемо під царя східного, православного». Три рази переяславський полковник П.Тетеря звертався до учасників Ради на всі сторони із запитанням: «Чи хочете єднання з російським народом?» й тричі була одностайна гучноголоса відповідь: « Щоб навіки всі єдині були!».

Про те, як проходила ця важлива *Переяславська Рада*, відомо з літописів із статейного списку В.Бутурліна, причому С.Величко (автор літопису «Сказання про війну козацьку з поляками...») вніс одну подробицю, яка не була у списку царського посольства, що, мов, після промови гетьмана «прочитані там же в Раді попередні ескізи того союзу пакту». Цю деталь вніс в історію й М.Костомаров. Дійсно ж, як зазначив великий історик М.С.Грушевський, на Переяславській Раді не могли бути прочитані умови майбутнього договору про союз України з Росією, бо їх розробку було розпочато після цієї знаменної Ради в Переяславі й остаточно завершено в Москві. *Гетьман Б.Хмельницький у своїй промові проголосив лише загальні договірні принципи союзу України з Росією. Отже, Переяславська Рада ухвалила загальну постановку для укладання майбутнього договору про об'єднання України з Росією.*

Після Переяславської Ради відбулася зустріч між гетьманом зі старшиною, з одного боку, та московським посольством, – з другого. В.Бутурлін урочисто оголосив царську грамоту і передав її гетьману. Потім В.Бутурлін до тих, хто зібрався, звернувся з промовою, в якій обґрунтовувалося рішення царя прийняти українців під свою високу руку. Після закінчення зустрічі московські послы запропонували зібранню йти до церкви, щоб присягнутися на вірність царю. Там духовенство, як українське, так і московське (що прибуло з посольством) в ризах ждало для приведення гетьмана і старшину до присяги. Але тут сталося непорозуміння. Не приступаючи до присяги, Б.Хмельницький поставив таку вимогу: спочатку від царського імені послы повинні присягнути в тому, що цар не віддасть Україну польському королю і за неї буде стояти, захищати її від ворогів, та прав і вільностей українського люду не порушить, тобто її державний устрій (лад) буде збережений. На це В.Бутурлін заявив, що в Росії присягають не царі, а його піддані, і

відмовився задовольнити прохання гетьмана. Він продовжував переконувати, що цар буде Військо Запорізьке (тобто Українську державу) захищати, всіх його прав і вільностей не порушить.

Відповідь В.Бутурліна не задовольнила гетьмана і він зі старшиною вийшов із церкви для проведення наради в будинку полковника П.Тетері. Московське посольство залишалося в церкві і чекало результату цієї наради; гетьман посилав з наради П.Тетерю і Г.Лісницького до В.Бутурліна з повторною вимогою присягнути від імені царя. В.Бутурлін у відповідь навів нові аргументи проти присяги: руський цар є самодержець і його слово, один раз дане, не мінється; монарх має владу персональну і царствує «Божою милістю», і тому не потребує для скріплення сили царського слова ні присяги, ні інших додаткових формальностей. З такою відповіддю полковники повернулися до гетьмана, а через деякий час гетьман, старшина, козаки та інші представники населення прибули до церкви. Б.Хмельницький оголосив рішення наради: «Вони в усьому покладаються на царську милість і будуть давати присягу на вірність царю». Тоді в церкві присягнуло 284 чоловіки. Після присяги на заїжджому дворі московське посольство провело обряд інвеститури (одягнення) гетьмана. В.Бутурлін урочисто передав Б.Хмельницькому привезені із Москви булаву, бунчук, корогву, а також дорогі довгополий ферязь (верхній жупан) і високу боярську шапку. При передачі цих клейнодів виголошені відповідні промови. Потім В.Бутурлін передав гетьману і старшині царські подарки, після чого вони урочистою ходою відправилися в своє розміщення. Так закінчився цей *історичний день* 18 січні 1654р.

У наступні дні січня продовжувалися переговори гетьмана і старшини з царськими послами. *Це були лише прелімінарні (попередні) переговори*, під час яких гетьман і старшина ставили запитання послам і висловлювали побажання не для остаточного їх вирішення, що залежало від царя, а з метою орієнтації, щоб дізнатися, як послы будуть реагувати на те чи інше запитання і які з цих запитань можуть бути позитивно вирішені в подальшому. 19 січня обговорювалися питання про способи захисту України і про стратегічні плани війни з Польщею. Далі гетьман висловлював побажання, щоб цар у майбутньому дозволив збирати до своєї казни ті податки, що раніше збирали з міст і містечок королю, римським кляшторам (католицьким монастирям), панам; щоб села і містечка, які належали православним монастирям, так і залишалися їм, як наділення стародавніх великих князів руських. В.Бутурлін же запевняв, що цар цих наділень відбирати не буде. Потім В.Бутурлін запитував, як гетьман реагує на те, що цар, виконуючи його прохання вже дав розпорядження послати в Київ та інші міста 3 тис. чоловік свого війська. Гетьман же відповів, що цьому війську всі раді та його буде достатньо,

якщо до весни польський король не розпочне наступ. На переговорах 20 січня із сторони гетьмана й старшини виставлялися певні умови. Дані умови в статейному списку В.Бутурліна відмічені так: то ж до цього часу у Війську Запорізькому, хто був якого стану, так і надалі хай буде: щоб шляхтич був шляхтичем, козак – козаком, міщанин – міщанином, селянин покозначений – козаком; щоб козаки судилися у полковників і сотників; щоб не було так, як під час польського панування, коли пани забирали у померлих козаків і селян садиби, обійстя, а жінку і дітей виганяли; щоб цар не велів відбирати у них вільності, права. *Ці всі умови були про внутрішню автономію Української держави.* В.Бутурлін зі своїми помічниками запевнив, що цар ці умови затвердить. Далі гетьман говорив: щоб війська козацького було 60 тис. чоловік, а то й більше, платні ж війську вони не просять; хай цар не велить брати з військових людей мита, мостовини, перевозу. На це послы-бояри відповіли, що у них з військових людей таких поборів (податків) не беруть. Б.Хмельницький потім вказав: щоб на гетьманську булаву було дане Чигиринське староство (а І.Виговський і про себе додав, щоб цар затвердив за ним маєтки, якими він володіє і ще дав нові); щоб віддані в двох чи трьох містах на відкуп прибутки в оренду цар дозволив ще на декілька років, тобто до кінця встановленого терміну. В.Бутурлін обіцяв, що цар відкупів-оренд не відбере. 22 січня царських послів відвідала делегація від старшини у складі генерального писаря І.Виговського, генерального судді С.Богдановича-Зарудного, полковників П.Тетері, Г.Лісницького та інших з вимогою, щоб послы-бояри дали «лист-договір», в якому підтверджувалося б: «вільностям, правам і маєткам їх бути по-старому». На це В.Бутурлін відповів так: давати лист – прерогатива царя, «ми вам і раніше вже говорили, що царська величність вільностей у вас не відбирає і в містах у вас цар наказав бути вашим урядникам і судитися за своїм правом, маєтків ваших цар не відбере... Ви ж заявили, що про свої справи будете чолом бити царю, і тому тепер треба робити так, щоб все виконати за царським наказом». На цьому і *закінчилися переговори в Переяславі.*

23 січня Б.Хмельницький зробив прощальний візит московським послам і з І.Виговським поїхав в Чигирин, а В.Бутурлін приступив до виконання подальших царських інструкцій. Одержавши від гетьмана перелік міст і містечок, він 24 січня розіслав усюди московських стольників (царських придворних, ступенем нижче бояр) з наказом оголосити про прийняття України під царську високу руку, привести людинність до присяги і скласти опис міст, містечок, укріплень, гармат, запасів, значних будівель і монастирів. Сам же В.Бутурлін з іншими членами посольства поїхав до Києва, де не обійшлося без складностей: київський митрополит С.Косів відмовився присягати і заборонив це робити своїм дворянам і шляхті. Із Києва В.Бутурлін поїхав до Москви. У той же

час десятки московських дворян у супроводі стрільців і козацької старшини їздили по Україні. Протягом січня-лютого вони побували майже в 200 містах і містечках; привели до присяги і вписали в реєстр: 2 тис. старшин, 63 тис. козаків й 64 тис. чоловік міської людності. З різних причин не присягали Уманський і Брацлавський полки; з неохотою ішли до присяги міщани Чорнобиля і деяких інших міст чи містечок. Однак переважна більшість із приведеної до присяги людності зробила це добровільно. Сучасники зазначали особливо доброзичливе ставлення до присяги простого люду, а саме: що «по всій Україні весь народ з охотою таке учинив», що після Переяславської Ради «немала радість серед народу стала». Гетьман Б.Хмельницький, перебуваючи того часу в Чигирині або в Корсуні, готовив посольство до Москви. До нього постійно приходили відомості про те, що відбувалося у містах і містечках України; мав гетьман відомості й із-за кордону про політичну ситуацію і про плани Речі Посполитої. Однак поки що головну свою увагу він звертав на підготовку посольства. Треба було все добре зважити, виробити накази послам, продумати в деталях умови майбутнього спільного життя з Росією, сформулювати «Статті» проекту договору, котрий незабаром повинен бути укладений.

Із 23 січня до 27 лютого 1654р. в Чигирині і Корсуні гетьман Б.Хмельницький провів зі старшиною багато нарад і дискусій з приводу майбутніх переговорів українського посольства у Москві. Результати цієї великої підготовчої роботи остаточно були схвалені і зафіксовані в двох основних актах, які збереглися в московських архівах, правда, не в оригіналах, а в акредитивній для українських послів грамоті Б.Хмельницького і в «Статтях Б.Хмельницького». Обидва документи датовані 17-м (тобто 27-м за н. ст.) числом лютого 1654р.

У той же день, тобто 27 (17-го за с. ст.) лютого 1654р. українське посольство завершило свою підготовку до від'їзду. Ще в січні царське посольство радило самому Б.Хмельницькому приїхати до Москви, але він не погодився з причин загрози у той момент війни зі сторони Речі Посполитої. На чолі посольства були призначені генеральний суддя С.Богданович-Зарудний та переяславський полковник П.Тетеря. До їх супроводження були включені послами: осавул брацлавський Г.Кирилович, пасинок (нерідний син) гетьмана К.Якимович, отаман чигиринський Г.Гапонович, а також І.Харитонович та І.Іванович (ці два без визначення рангу). Крім того в почет посольства увійшли: військовий товмач (перекладач) Я.Іванович, ігумен Спасо-Преображенського монастиря м. Новгород-Сіверська Сильвестр, 12 поважних військових чинів, писар, 24 козаки, 2 трубача, 16 хлопців. Разом з посольством була депутація м. Переяслава у складі вїйта (керівника місцевого управління)

Івана, бурмистра (глави міської управи) і райця (члена магістрату), а також 2-х делегатів від переяславських цехів. Посольству видані грамоти гетьмана Б.Хмельницького до царя (одну – акредитивну для українських послів, другу – рекомендаційну для делегації переяславських міщан), листи гетьмана і генерального писаря до бояр, «*Статті Б.Хмельницького (23 статті)*» – проект договору з власноручним підписом гетьмана і військовою печаткою, різні інші документи і подарунки. *Посольство ж мало на меті юридично оформити об'єднання України з Росією.*

Українське посольство виїхало із Чигирин 27 лютого і прибуло до Москви 21 березня 1654р. 22 березня посольству улаштували урочисту зустріч і в'їзд до Москви, а 23 березня відбулася урочиста аудієнція у царя Олексія Михайловича. У той же день відбулася перша дипломатична розмова українських послів з призначеними для переговорів князем О.Трубецьким, боярином В.Бутурліним, князем П.Головкіним і царським канцлером, думним дяком А.Івановим. За пропозицією російських дипломатів *українські послы словами (усно) виклали умови*, за якими Українська козацька держава бажає прийняти протекцію царя. Викладаючи свої умови, обов'язкові вимоги, українські послы не притримувалися буквального тексту і структури проекту договору; вони переказали зміст «Статей», вносячи дещо із тих нарад і дискусій, які проводилися в Чигирині. За офіційним протоколом, під час переказу статей російські бояри-дипломати запитували послів і вступали з ними в розмови щодо окремих питань, інколи зав'язували дискусію. Закінчуючи цю першу дипломатичну розмову, російські бояри захотіли, щоб послы подали охарактеризовані ними «Статті» на письмі.

На другий день, 24 березня, послы зустрілися з боярами і подали їм підготовлений Б.Хмельницьким разом із старшиною в Чигирині *проект договору з 23 статтями*. 25 березня послів запросили на військову нараду в присутності бояр і почесних гостей. 27 березня послы на зустрічі з боярами передали їм копії привілеїв, що привезли з собою / привілей польського короля, даний у Зборові (Зборівський договір), королівські привілеї на Трахтемирів, Чигиринське староство і Суботів, даровану грамоту короля гетьману Б.Хмельницькому на Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю та ін./ 28 березня послів запросили до Золотої палати на парадний царський обід за участю патріарха і бояр. 28 березня відбулося засідання Боярської думи, де були обговорені подані послами «Статті» й ухвалені по них резолюції царя і бояр. У той же день цар дав прощальну аудієнцію послам, під час якої оголошено, що він велів підтвердити давні права і привілеї Війська Запорізького своєю дарованою грамотою, нагородить послів подарунками і відпустить.

Після аудієнції у царя бояри запросили послів на додаткову розмову; уточнювалися деталі поданих ними «Статей»: бояри запитували про

кількість суддів, про кількість людей при гарматах, які повинні перебувати на утриманні, що необхідно для утримання залоги в фортеці Кодак і в Січі. Потім послів ознайомили з резолюціями царя і бояр на подані «Статті». У переважній більшості резолюції були позитивними й у цілому стверджували формулювання статей без всяких змін. Проте деякі резолюції містили у собі й нове. Наприклад, на статті 4 про виборних урядників у містах дано таку резолюцію: мати в'їтів, бурмистрів, райців, лавників, які будуть збирати всякі прибутки – гроші й хлібні та віддавати в царську казну через тих людей, що пришле цар. Ці ж послані люди повинні приглядати за збирачами, щоб збирали правильно. На статтю 14 у справі дипломатичних зносин ухвалено резолюцію, що дозволяла їх з іншими державами за умовою, щоб повідомляти про це царя; лише з польським королем і турецьким султаном вони заборонялися. Крім резолюції, бояри оголосили рішення, які не були підписані під статтями: що царські воєводи будуть в Києві і в Чернігові; що царське військо для оборони України вже готово; щоб гетьман послав для участі в царському поході під Смоленськ двох полковників: ніжинського – В.Золотаренка і переяславського – П.Тетерю з певною кількістю козацького війська та ін.

Незважаючи на прощальну аудієнцію у царя 29 березня та одержання дозволу їхати додому, послам довелося ще цілий тиждень чекати, поки московська сторона підготує остаточну редакцію «Статей» (тобто відповіді царя на поданий 24 березня проект договору, що складався із 23 статей, з підписом гетьмана Б.Хмельницького і військовою печаткою), а також царські грамоти, листи і виїхати лише 6 квітня (27 березня за с. ст.; якраз на другий день після свята Пасхи). В день від'їзду українським послам були передані *«Статті» (11 статей) як офіційний акт договору*, на котрій сторони завжди посилялися за життя і після смерті Б.Хмельницького, аж до 1658р. Редакція 11 статей – це переказ (переклад) в царській канцелярії більшості статей із проекту договору з підписом гетьмана і військовою печаткою. Про деякі з них вже сказано вище /про виборних урядників у містах для збору всяких прибутків; про право дипломатичних зносин з іншими державами; про плату гарматникам (артилеристам), всьому війську і старшині/. Були також статті про те, що всякі суди козацькі й міські посади і надалі відбуватимуться вільним вибором, гетьмана ж Військо також обиратиме вільно і лише повідомлятиме царя про обрання; що Козацьке Військо повинно налічувати 60 тис. чоловік; що для попередження небезпеки від ворога мати на кордоні 3 тис. ратників та ін. Окремі статті Б.Хмельницького скорочені, оскільки поміщені в них бажання задоволені у царських дарованих грамотах. Разом з редакцією 11 статей («Березневі статті») українським послам передані *царські даровані грамоти*. Першою грамотою були затверджені вільності Війська Запорізького: «Як ... під

нашою государевою рукою він, гетьман Богдан Хмельницький, і все Військо Запорізьке ... *віру нам*, великому государю, і нашим государевим дітям, і наслідникам *на вічне підданство учинили* ... І ми, великий государ, ... підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорізького, і все наше царської величності Військо Запорізьке пожалували, звеліли їм бути під нашої царської величності високою рукою по ... їхніх правах і привілеях ...». Також були даровані окремі грамоти православної шляхті, переяславським міщанам, *гетьману Б.Хмельницькому на Чигиринське староство, царські привілеї на маєтки Б.Хмельницькому: в Гадяцькому старостві, Суботові, Новосельці, Медведівці, Борках і Кам'янці; царські грамоти-листи Б.Хмельницькому* про діяльність українського посольства у Москві, про царські ухвали, грамоти і нову печатку (передану послам в царській канцелярії), а також про те, щоб гетьман направив київського митрополита до Москви для пояснень у справі суперечки з київським воєводою про землю, про оголошення війни Речі Посполитій і про участь в ній козацького війська з полковниками В.Золотаренком та П.Тетерею. Всі названі документи датовані 27 березня (6 квітня за н. ст.) 1654р. Крім офіційних документів послам вручені приватні листи до гетьмана і деяких бояр, а також царські подарунки на 2,5 тис. крб.

Отже, в результаті переяславсько-московських переговорів був укладений *договір, названий вічним*, на основі якого відбулося об'єднання України з Росією. *Переяславсько-Московський договір* не позбавляв суверенних прав України, а *надавав їй державну автономію*. Треба зазначити, що, спираючись на даний договір, Б.Хмельницький і старшина хотіли бачити рівноправний союз України з Росією. Адже стаття договору про право зносин з іншими державами (за деякими винятками) давала головне: Україна входила до складу Російської держави й у певних відношеннях за гетьманом залишалися права *вищої суверенної влади, тобто функції безпосереднього загальнодержавного управління*. Але царський уряд також на основі цього ж договору *принципово залишав за собою право верховної влади над Україною*. Звичайно, звернення послів Б.Хмельницького до царя як його підданих (бажаючих царської милості) відбулося на характері Переяславсько-Московського договору. Отож, за формою він був не зовсім схожим на договір про об'єднання (союз) двох рівноправних держав.

Трохи перегода після об'єднання, цар прислав гетьману грамоту, в якій запевняв, що від нього, великого государя, і всупереч його государевій милості «... вільностям їх (українців) ніяких тягот ні в чому у жодному разі не буде, і вони в тому на ... государеву милість могли б покласти надії без усякого сумніву». Однак згодом ці й інші запевнення царя стали не повністю відповідати реальній політиці його уряду. У

наступні періоди царський уряд став частіше допускати обмеження прав і вільностей Української козацької держави, бо *тоді ж надто різними були внутрішні суспільні устрої і соціально-економічні відносини в Росії та Україні.*

Переяславсько-Московський договір радикально змінив політичне становище в Східній Європі: почалася довготривала війна Росії з Річчю Посполитою за Україну (і за Білорусію) /1654-1667рр./, в якій Кримське ханство взяло сторону Речі Посполитої. На основі цього українсько-російського договору верховну владу над Україною став здійснювати царський уряд. Безпосереднє керівництво Українською козацькою державою залишалося за виборним гетьманом, збереглася виборність всіх посадових осіб, військово-адміністративних і судових органів, а також міського самоуправління.

Об'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для історичних доль обох народів. Значна частина українського народу визволилася від поневолення магнатсько-шляхетською Річчю Посполитою, від поглинення султанською Туреччиною і спустошення ордами Кримського ханства. Відтоді українці і росіяни спільними силами стали боротися проти іноземних загарбників, а в подальші віки – і проти внутрішніх експлуататорів. Розуміється, об'єднання України з Росією сприяло і зміцненню Російської держави, піднесенню її міжнародного авторитету. Входження України до складу Росії створювало більш сприятливі умови для соціально-економічного і культурного розвитку українського народу.

На превеликий жаль, останнім часом деякі історики та інші представники української інтелігенції стали називати Переяславську Раду та Переяславсько-Московський договір великою помилкою гетьмана Б.Хмельницького. Такі погляди є образливими для нашої історичної пам'яті й, звичайно, для нинішніх українсько-російських відносин. 18 січня 1654р. в Переяславі наш народ сказав, що тісній єдності, тісному зв'язку, тобто союзу України з Росією бути. 355 років, що минули, включаючи й останні 18 років після проголошення незалежності Української держави, підтвердили: історичний вибір українського народу був правильним. *Саме завдяки історичним зв'язкам з Росією Україна відбулася як соборна і незалежна держава.*

6. Внутрішня і зовнішня політика Української держави Б.Хмельницького до і після об'єднання її з Росією

Викликає подив і захоплення геніальність й організаторський хист, талант гетьмана Б.Хмельницького при проведенні *внутрішньої політики*. Адже гетьману в умовах воєнного кровопролиття, великої розрухи, в

тісних межах Української козацької держави вдалося створити свою фінансову систему. Він же здійснював і загальне керівництво нею. Б.Хмельницький створив принципово нову податкову систему з різноманітними ставками податків, завдяки чому у воюючій за свою незалежність країні утримувався бездефіцитний бюджет. Головними джерелами прибутку держави були земля, сільськогосподарські промисли та їх оренда, торгівля, податки, котрими обкладали населення (крім козаків). Значний прибуток Українській державі давали податки з меду, пива, горілки. Правила сплати і надходження податків від народу до державної скарбниці визначалися гетьманськими універсалами.

Запроваджувалася політика вільної торгівлі, що стимулювало український експорт і в цілому торгівлю між державами, купцями і ремісниками; надавалися різні пільги. Це мало бажані, добрі економічні результати. Серед грошових знаків мали обіг польські монети, пізніше – російські срібні монети (московки), а також турецькі монети. У 1649р. розпочалося карбування власної, національної монети.

Гетьманський уряд увів найнижчі імпорتنі тарифи у порівнянні з усією Європою того часу. Б.Хмельницький чітко усвідомлював вигідне геополітичне становище України і вміло використовував його, наповнюючи бюджет транзитним (перевізним) податком. Отже, національно-державні ідеї наповнювалися соціально-економічним змістом, що відповідав інтересам переважної більшості населення Української козацької держави. Важливим же було враховувати й прагнення Української держави до подальшого забезпечення її соборності.

Соціально-економічний устрій Української козацької держави був прогресивнішим, ніж в Російській державі (у 1649р. законодавчо остаточно оформлене кріпацтво) та в Речі Посполитій. У роки Визвольної війни (Національної революції) гетьман Б.Хмельницький ліквідував жахливу кріпосну залежність українських селян від польсько-литовських магнатів і шляхти, їхню примусово підневільну працю. У 1648р. в створюваній Українській козацькій державі було проголошено економічний устрій, що базувався на засадах «вільної праці та занять». Безперечним завоюванням Української держави стала особиста свобода селян і міщан. Величезна кількість селян у перебігу Визвольної війни покозачилася і стала вести вільне козацьке господарство. Покращилося становище міських жителів, тому що вдалося ліквідувати засилля іноземців і усунути перешкоди, котрі забороняли православним українцям займатися ремеслами, промислами, торгівлею, а також брати участь в самоврядуванні.

На історичну ж арену вийшли дрібний власник-козак, міщанин та звільнений від панської залежності холоп, праця яких ґрунтувалася на матеріальних стимулах. Розвивалося ремісництво, почала зароджуватися козацька буржуазія. Що ж до державної служби, то вона спиралася на

землю, яка давалася тому чи іншому уряднику за виконання чиновницьких функцій. Значить, у період Хмельниччини на визволених українських землях стали пробиватися ростки майбутньої буржуазно-демократичної держави. Проте Визвольна війна українського народу не на довгий час розхитала феодально-кріпосницьку систему. Створений в ході Визвольної війни адміністративний апарат в центрі й на місцях почав після смерті Б.Хмельницького все енергійніше захищати власність і привілеї козацької старшини та української шляхти. Безперервне збільшення землеволодіння української шляхти відбувалося за рахунок пожалувань маєтностей (маєтків), що раніше належали польським магнатам, а також шляхом загарбань земель селян і рядових козаків. Вигнаних польських магнатів і шляхтичів, таким чином, заміняла українська знать. Тому закономірно, що наступники Б.Хмельницького стали мати справи з численними вибухами народних повстань. Боротьба селян, городян і рядових козаків проти утисків української знаті перепліталася з боротьбою проти спроб частини старшини відірвати Україну від Росії і повернути її польським панам або передати турецьким феодалам.

Гетьман Б.Хмельницький з перших місяців Визвольної війни особливу увагу приділяв *зовнішній політиці*, спрямованій на зміцнення міжнародного становища Української козацької держави. У здійсненні цілей і завдань зовнішньої політики важливу роль відігравала *дипломатична діяльність*. Майже кожного дня Б.Хмельницький приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців та відправляв своїх. Так, була укладена угода з Кримським ханством про поміч Війську Запорізькому у Визвольній війні проти Речі Посполитої, встановлені дружні відносини з Валахією, Венецією та іншими країнами. В протиборстві різних держав і політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі гетьману Б.Хмельницькому вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладати угоди, союзи з одними чи добиватися нейтралізації інших. У тісному переплетінні з кримськими відносинами здійснювалися активні українсько-турецькі дипломатичні взаємини. Дипломатична активність гетьмана в балансуванні між Річчю Посполитою і Туреччиною (Османською імперією) та її васалами – Кримським ханством, Молдавією, Трансільванією – від перших же днів Визвольної війни доповнювалася різними стосунками з північно-східним сусідом Росією. Б.Хмельницький прагнув до об'єднання України з Росією для спільної боротьби проти Речі Посполитої. Російська держава, залишаючись тимчасово ослабленою попередніми війнами, розпочати війну з Річчю Посполитою поки що не могла, але воюючій Україні стала надавати допомогу зброєю, грошима, дипломатичною підтримкою. Завдяки вдалій зовнішній політиці гетьманського уряду, талановитим українським

дипломатам, серед яких велику роль відігравали С.Мужилівський, Д.Грек, І.Ковалевський та багато інших, Українська козацька держава зміцнила позиції на міжнародній арені. Вона була визнана як суб'єкт міжнародних відносин урядами Росії, Англії, Швеції, Османської імперії, Кримського ханства, Австрії, Венеції, Молдавії, Валахії та ін. Проте постійне загальне виснаження народу в ході Визвольної війни змушувало Б.Хмельницького все настійніше добиватися союзницьких відносин з Росією і знайти в неї надійну опору і захист. Разом з тим *глибокий безперервний аналіз міжнародної ситуації привів Б.Хмельницького до невтішного висновку – жодна з тогочасних сусідніх країн не була зацікавлена в існуванні незалежної Української козацької держави.* Утвердження її, з одного боку, і різке послаблення Речі Посполитої – з другого, могло б порушити співвідношення сил у Східній, Північно-Східній і Центральній Європі, що склалася внаслідок завершення Тридцятирічної війни (1618-1648рр.).

У контексті розвитку геополітичних процесів перед гетьманом Б.Хмельницьким поставала дилема: залишитися наодинці з Річчю Посполитою і, можливо, повністю втратити основні завоювання чи заради їх збереження настійно добиватися протекторату Росії. Іншого ж правильного виходу із тяжкої для Української козацької держави геополітичної ситуації не існувало. Та й гетьман Б.Хмельницький був впевнений, що пріоритетною є можливість протекції московського православного царя. Про те, як гетьман прагнув до об'єднання України з Росією, свідчать *понад 30 його листів до царя Олексія Михайловича.* Тому він продовжував спрямовувати розвиток українсько-російських відносин відповідно до їх конкретно-історичних обставин, що й завершився Переяславською Радою і Переяславсько-Московським договором 1654р. Отже, Б.Хмельницький зробив максимум можливого в тих конкретно-історичних умовах – добився державно-політичної автономії України у складі Росії, залишивши собі шанси на подальшу боротьбу за її свободу і незалежність.

Після укладення Переяславсько-Московського договору 1654р. війна з Річчю Посполитою залишилася пріоритетним завданням зовнішньої політики гетьмана Б.Хмельницького. В ході війни Росії з нею (у 1654-1656рр.) продовжилося визволення українських і білоруських земель. Паралельно з цією війною проводилася активна дипломатична війна, участь в якій брали Росія, Україна, Річ Посполита, Османська імперія, Швеція, Пруссія, Кримське ханство, Семигород (Угорщина) та ін. Кожна зі сторін прагнула шляхом дипломатії досягти тих чи інших для себе вигід і, як правило, за рахунок інтересів України. До осені 1655р. російські війська спільно з військами Б.Хмельницького визволили від магнатсько-шляхетського колоніального гніту західноукраїнські землі аж до Львова.

Тим часом війну проти Речі Посполитої розпочала Швеція.

Скориставшись ослабленням Речі Посполитої і прагнучи перешкодити виходу Росії до Балтійського моря, шведські війська в липні 1655р. захопили значну частину території Польщі та північно-західні райони Литви. У тому надто складному міжнародному воєнному становищі Росія, в цілях захисту своїх інтересів, пов'язаних із законними прагненнями досягти у перспективі виходу до Балтійського моря, вирішила припинити війну з Річчю Посполитою за Україну і Білорусію й оголосити війну Швеції. 24 жовтня 1656р. у Вільно Росія без представників від України підписала з Річчю Посполитою угоду про перемир'я, допустивши таким чином порушення Переяславсько-Московського договору. Правда, й Б.Хмельницький ще до Віленського перемир'я порушував Переяславсько-Московський договір, укладаючи угоди про антипольську коаліцію, до якої увійшли Швеція, Бранденбург, Семигород (Угорщина), Молдавія, Волощина і Литва. Після Віленського перемир'я, ображений гетьман Б.Хмельницький на російського царя Олексія Михайловича продовжив дипломатію з укладення й інших антипольських коаліцій, які охопили всю Східну Європу.

На початку 1657р. Б.Хмельницький таємно від Росії уклав угоду із шведським королем Карлом X та семигородським (угорським) князем Ю.Ракоцієм про розділ Речі Посполитої. При можливому розділі Польщі Україна мала дістати всі землі, залюднені українцями. Цю коаліцію розбила Данія, яка, під впливом Австрії, почала війну зі Швецією, що примусило Карла X вивести війська з Польщі. Згідно з умовами цієї угоди, на допомогу Ю.Ракоцію Б.Хмельницький відправив 12-тисячний загін під командуванням київського полковника А.Ждановича, але ця акція зазнала поразки. Армія Ю.Ракоція була розбита; А.Жданович зі своїми військами відступив і повернувся до Києва. Якраз тоді Б.Хмельницький був дуже хворий і від цієї звістки у нього сталося нервове зворушення. Місяців два по тому Б.Хмельницький велів скликати в Чигирині Раду для обрання йому спадкоємця. Виконуючи бажання улюбленого гетьмана і прагнучи заразом уникнути появи серед старшини боротьби за гетьманську булаву, Рада обрала спадкоємця його неповнолітнього сина Юрія. Невдовзі у Б.Хмельницького стався крововилив у мозок. Великий гетьман помер 27 липня (6 серпня за н. ст.) 1657р. і був похований в Іллінській церкві свого рідного Суботова.

ВИСНОВКИ

Визвольна війна (Національна революція) українського народу була спричинена загарбанням його земель магнатсько-шляхетською Річчю Посполитою, насильницьким перетворенням їх на внутрішні колонії цієї Польсько-Литовської держави (з домінацією Польщі). Колоніальна політика набрала характеру національного й релігійного гноблення і проводилася настільки жорстоко, що до середини XVII ст. виникла загроза етноциду українського народу.

Тому ця війна вважалася закономірною, справедливою, загальнонародною, революційною, антифеодальною, національно-визвольною. Такі передусім соціальні групи населення України, як селяни, міщани, козаки, частина дрібної і середньої православної української шляхти, нижче православне духовенство перетворилися в рушійні сили Визвольної війни. Головною ж її рушійною і керівною силою виступило козацтво.

Роль вождя всієї Визвольної війни взяв на себе славний син українського народу Б.Хмельницький. Автор «Історії Русів» писав, що «таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і призначень». Очоливши Визвольну війну як гетьман, він згуртував навколо себе велику когорту визначних козацьких ватажків-полковників, виявив же і свій полководницький геній, уславився дійсним новатором і носієм передових ідей у воєнному мистецтві. Під його керівництвом протягом 1648р. одержані славні перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, здійснені облога Львова й оточення Замостя. У 1649р. успішно виграні битви під Зборовом, у 1652р. – під Батогом, а в 1653р. – під Жванцем. Поразка ж в битві під Берестечком сталася через чергову зраду, але ще не бувала за своєю підступністю підлого зрадника кримського хана Іслама-Гірея.

Таким же новатором, як і в військовому мистецтві Б.Хмельницький був і в державній діяльності. «Найбільше місце Богдана Хмельницького в історії України, – зазначив видатний дослідник доби Хмельниччини О.Оглоблін, – не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької Держави».

Осмислюючи досвід національної революційно-визвольної боротьби, Б.Хмельницький сформулював ідею створення Української держави в її етнічних рубежах до Вісли. Заснував державу, став володарем держави, першим організатором всіх її владних структур.

Важливою стороною діяльності гетьмана Б.Хмельницького – це

вміле вирішення економічних і соціальних проблем: підтримав якісно новий тип господарства, подібного у майбутньому до фермерського, ліквідував кріпацтво, селянству дав особисту свободу, власницькі права на землю, право вступати до козацтва і т. д. Провідна роль у суспільстві перейшла до козацтва. Надійно укріпився статус православного духовенства. Зросла роль дрібної шляхти, ліквідований, за невеликим винятком, стан великих і середніх світських землевласників. Нова ж соціальна політика Б.Хмельницького дозволила утримувати єдиний загальнонародний визвольний фронт від розколу і в цьому виявився його політичний геній.

Будучи справжнім дипломатом (діючим тонко і вміло), гетьман Б.Хмельницький добився визнання Європою Української козацької держави як суб'єкта міжнародного права. В інтересах зміцнення зовнішньополітичного становища України Б.Хмельницький, як ніхто інший, вмів використовувати протиріччя між Річчю Посполитою, Османською імперією та іншими країнами. В тих дуже складних міжнародних умовах через нестачу власних сил для збереження Української держави Б.Хмельницький прагнув до своєрідного союзу «під високою рукою царя-государя» чи до більш широкої державно-політичної автономії у складі Російської держави. Уклавши Переяславсько-Московський договір 1654р., він досяг цієї мети і до кінця свого життя проводив незалежну як внутрішню, так і зовнішню політику. Робив нові спроби об'єднання українських земель у межах Національної козацької держави і зміцнення її суверенітету у складі Росії. Та раптова смерть гетьмана зупинила його величезну діяльність. Він назавжди залишився в пам'яті нащадків. Саме ж Б.Хмельницький підняв свій народ з вікового занепаду, зв'язав перервану нитку української державності й наклав відбиток свого творчого духу на всю наступну українську історію. Отже, життя і справи Б.Хмельницького були віддані Україні, її народу, збереженню єдності й миру між українським і російським народами, і це забезпечило йому почесне місце не тільки у вітчизняній, а й у світовій історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Авраменко В.О.* Постать Богдана Хмельницького в контексті історичного та художнього відображення подій української історії // *Історія та правознавство.* – 2008. – № 8.
2. *Богдан Хмельницький* – творець Козацької держави // *Визначні особистості в історії України.* – К., 2003. – Ч. I.
3. *Богдан Хмельницький* / Толочко П.П. Від Русі до України. – К., 1997.
4. *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000.
5. *Гнатюк М., Громовенко Л. та ін.* 100 найвідоміших українців. – М.; К.; 2002.
6. *Гончарук Г.І.* Пантелеймон Куліш про історичну роль Богдан Хмельницького та Переяславської ради 1654р. // *Київська старовина.* – 2007. – № 1.
7. *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – Київ, 1995.
8. *Горобець В.* Переяславсько-Московський договір 1654р. // *Іст. Укр.* – 2002. – № 9.
9. *Грушевський М.С.* Про батька козацького Богдана Хмельницького. – Дніпропетровськ, 1993.
10. *Гурбик А.О.* Вторгнення війська Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651р.) // *Укр. іст. журн.* – 2006. – № 6.
11. *Доба Богдана Хмельницького* (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. – Київ, 1995.
12. *Заяць А.* Українсько-російський договір 1654р. в оцінці сучасної української історіографії (90-ті рр.) // *Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі* (Львів, 12-13 жовтня 1995р.). – Львів; Люблін, 1996.
13. *Клёва А.* Геній Богдана Хмельницького // *Секретные материалы XX века. Уроки истории.* – 2004. - № 2.
14. *Коваленко М.* Отношения Московской Руси и Украины в период Освободительной войны украинского народа (1648-1654гг.) // *Університет.* – 2006. – № 5.
15. *Костомаров М.І.* Богдан Хмельницький: Іст. нарис / Упоряд. і передм. В.О.Замлинського. – К., 1992.
16. *Іван Богун* // *Видатні постаті в історії України IX-XIX ст.* – К., 2003.
17. *Історія як сюжет.* Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І.Костомарова // *Укр. іст.*

журн. – 2007. – № 2.

18. *Махун С.* Переяславська рада – возз'єднання чи поглинання? // *День*. – 2002. – 10 січ.

19. *Машикін О.* «Волим за царя русского, православного» /московські настрої жителів південно-східних земель Речі Посполитої напередодні 1654 р. // *Іст. в шк.* – 2004. – № 1.

20. *Мицик Ю.* Нові документи до історії Переяславської Ради 1654р. // *Розбудова держави*. – 1997. – № 2.

21. *Нагайник В.А., Влялько В.А.* Українські землі у складі Польського королівства і Великого князівства Литовського та їх об'єднаної держави Речі Посполитої. – Одеса, 2003.

22. *Нагайник В.А.* Короткий словник-довідник з дисципліни «Історія України»: Навч. посіб. – Одеса, 2007.

23. *Неумитий В.М.* Дипломатія Богдана Хмельницького // *Історія та правознавство*. – 2006. – № 35.

24. *Панасюк В.І.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. // *Історія та правознавство*. – 2007. – № 2.

25. *Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки*. – К., 2003.

26. *Полонська-Василенко Н.* *Історія України: У 2 т.* – К., 1996. – Т. 2.

27. *Проценко О., Чепинога В.* Умова і легенда: Переяславська рада 1654р. в історіографічній спадщині В.Липинського // *Пам'ять століть*. – 1997. – № 5.

28. *Світлична В.В.* *Історія України: Навч. посіб.* /За ред. Ю.М.Алексєєва. – 3-е вид. – К., 2006.

29. *Світова велич і фатальна помилка Б. Хмельницького* // *Апанович О.М.* *Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі*. – К., 1993.

30. *Смолій В.* *Богдан Хмельницький*. – К., 1997.

31. *Солонець О.* *Переяславська рада: міфи та реальність* // *Слово просвіти*. – 2002. – 31 трав.

32. *Степанков В.С.* *Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654)*. – Львів, 1991.

33. *Степанков В.С.* *Переяславська рада 1654р. в історії України: міфи і дійсність* // *Іст. в серед. і вищ. навч. закл. Укр.* – 2005. – № 10.

34. *Українсько-російський союз 1654р.: закономірність чи випадковість?* // *Іст. в серед. і вищ. навч. закл. Укр.* – 2005. – № 9.

35. *Хмельницький Б.* /Шаров І. *100 видатних імен України*. – К.: 1999.

36. *Цибульський В.* *Переяславська угода 1654р. у зарубіжній історіографії (1945-1990)*. – Рівне, 1993.

37. *Ярошинський О.* *Українська національна революція середини XVII ст. Історичний феномен* // *Українознавство*. – 2005. – № 3.

З М І С Т

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	3
1. Причини, рушійні сили, цілі і характер Війни українського народу середини XVII ст. проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої.....	6
2. Гетьман Б.Хмельницький та організоване й очолюване ним Українське військо.....	10
3. Перші перемоги, подальші успішно виграні битви і невдачі в ході Національно-визвольної війни. Одні з найвидатніших і найближчих соратників Б.Хмельницького: М.Кривоніс, І.Богун, Д.Нечай	14
4. Створення незалежної Української козацької держави	32
5. Переяславська Рада і Переяславсько-Московський договір 1654р.: їх наслідки та історичне значення.....	37
6. Внутрішня і зовнішня політика Української держави Б.Хмельницького до і після об'єднання її з Росією.....	46
<i>ВИСНОВКИ</i>	52
<i>ЛИТЕРАТУРА</i>	53

Нагайник В.А.

- Н 16 Конспект лекції „Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Утворення національної козацької держави” з дисципліни „Історія України”. – Одеса: Екологія, 2009.– 60 с. ISBN 978 – 966 – 8740 – 35 – 0.

Конспект лекції присвячений одній з актуальних в науково-історичному і політико-державному відношенні тем, бо нині, коли розбудовується незалежна Українська держава, надзвичайно глибокий інтерес викликають державницькі традиції нашого народу. Цій темі додав ще ширшого звучання затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 травня 2008р. № 739-р „План підготовки та відзначення 360-ї річниці подій, пов’язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.”.

Зважаючи на досягнення вітчизняної і зарубіжної історичної науки, в конспекті передусім характеризується неоціненна історична роль гетьмана Б.Хмельницького і всього десятиліття, званого Хмельниччиною, для українського народу. Саме ж Б.Хмельницький очолив Визвольну війну (Національну революцію), у перебігу якої відбудував вільну державу на українських землях, що були цілих 300 років до нього під пануванням Литви і Польщі (з 1569р. Речі Посполитої), добився визнання Європою Української держави як суб’єкта міжнародного права. Через нестачу власних сил, для збереження і гарантованого подальшого творення Української держави він пішов на союз з Росією, котрий в тих історичних умовах був єдино прийнятним і цивілізаційно природним.

Сьогодні як політична еліта, так і трудовий народ соборної й незалежної України, бажаючи мати по-справжньому демократичну, соціальну і правову державу, повинні поважати вибір наших славних, великих предків, пам’ятати історичну правду, все те, чому історія нас вчить, враховувати її уроки.

Для студентів перших курсів університету всіх напрямів підготовки.

**ББК 63.3 (4Укр)
УДК 94 (477)**

